

De eeuw van Brussel
Biografie van een wereldstad (1850-1914)

ERIC MIN
BIOGRAFIE VAN
EEN WERELDSTAD
1850–1914

DE EEUW
VAN **BRUSSEL**

De Bezige Bij Antwerpen

Proloog	
7	
1. PAUVRE B...	7. VIVE LA SOCIALE!
Charles Baudelaire,	Wereldverbeteraars
hoofdstadsmens op de dool	in een roerige, rode stad
21	193
2. LEVEN IN TWEEVOUD	8. EEN NIEUWE WERELD
Een pas de deux met Victor Hugo	VAN PAPIER
en Juliette Drouet	Neel Doff, Fernand Brouez
45	en August Vermeylen:
	lotgevallen van nu en straks
3. 'POOCHING	221
TOT MOORDT'	
Het dossier-Verlaine-Rimbaud	9. HET HINKELSPEL
65	VAN DE UTOPIE
	Anarchisten aan de universiteit,
4. EEN GEDULDIGE	op straat en op de boerderij
BEELDHOUWER, EEN	255
KUNSTPAUS EN EEN	
GODDELOZE BEGIJN	10. EEN BAD IN
Auguste Rodin op de koffie bij	GEIL EN GAL
Edmond Picard en Judith Cladel	Op stap met Huysmans en
91	Hannon, Rops en Mirbeau
	299
5. ONDERWEG NAAR	Epiloog
DE KUNST 2.0	329
Het avontuur van Les XX	
en La Libre Esthétique	Bibliografie
125	337
6. DE TEGENDRAADSE LIJN	Dankwoord
Victor Horta, Henry van de Velde,	355
Privat Livemont en de art nouveau	Noten
159	357
	Personenregister
	409

PROLOOG

Kostschoolmeisjes, lichtekooien en geldwolven in een stad van papier

'Ja, de verbeelding maakt het landschap.'

Charles Baudelaire, *Le salon de 1859*

Je moet ergens beginnen. In de Koningsstraat vlak bij het Warandepark bijvoorbeeld, achter de brede rug van generaal Belliard. De Franse ambassadeur in Brussel zwaait discreet met de Grondwet van het jonge België, maar daar gaat het nu niet om. Zijn schaduw van marmer valt over de rue Baron Hortastraat, een geplaveid stukje stad dat overloopt in een steile trappenpartij. Links: het labyrintische cultuurpaleis Bozar. Rechts: een van de tempels waar de *haute finance* grote sier maakt. Boven winkelgalerij Ravenstein rijst de toren van het stadhuis op. In de verte priemen flatgebouwen.

Aan je voeten klopt het hart van een wereldstad tegen heug en meug, een weerbarstig lijf van steen met een geheugen dat sputtert als een wankеле dieselmotor. Er zitten grote gaten in. Hele stukken zijn moeizaam uitgewist of achteloos ondergespit, tot de ene geheugenlaag zich over de andere heeft gelegd. Wat zich achter Belliards massieve *derrière* ontvouwt, is een residu – het toevallige resultaat van anderhalve eeuw wroeten. Onder de sleetse winkelpassage schuilt een verzonken continent: bij de aanleg van de ondergrondse spoorverbinding van noord naar zuid in het begin van vorige eeuw is hier een levendige buurt met de grond gelijkgemaakt. Wie omstreeks 1900 de trap afdaalde, kwam nog in de Isabellastraat terecht. Omringd door een uitgestrekte stadstuin waarin oude perenbomen bloeiden, stond daar een exclusieve kostschool voor meisjes, geleid door de heer en mevrouw Heger-Parent. Op de drempel van mijn 'eeuw van Brussel' – het fictieve mensenleven dat begint in 1850 en in 1914 door de 'Groote Oorlog' wordt afgebroken – speelt er zich een imaginair liefdesverhaal af dat de wereldpers haalt.

De Britse zusjes Charlotte en Emily Brontë brengen vanaf 1842 enkele cruciale jaren door in '*one of the most splendid capitals*' van het oude continent – het leven is er goedkoper dan in Parijs, de Engelse kolonie minstens even gastvrij. In het Pensionnat de Demoiselles van Heger leren zij talen en goede manieren. Op een van de vijf piano's mogen de jongedames hun partituren

instuderen. Bij de kiosk in het park luisteren zij naar muziek. Een kwart-eeuw later zal ook Lewis Carroll dat doen, en na de eeuwwisseling nemen de schrijfster Neel Doff en het zotte schildersmodel Nel Wouters hun plaats op de bankjes in – wat goed is, mag lang duren. In de Warande maken de Brontës zomerse wandelingen. Op een dag ziet Charlotte de Britse koningin Victoria in een open koets voorbijrijden, onderweg naar haar oom, koning Leopold. In de Muntschouwburg, in de kunstsalons en in de Protestantse Kapel werkt het meisje naarstig aan haar culturele vorming.

Natuurlijk wordt Charlotte hartstochtelijk verliefd op de onbereikbare *monsieur* Heger, en uiteraard loopt dat fout af. Het levert haar twee forse romans op. In *The Professor* en *Villette* wordt Brussel weggezet als een provincienest dat zo graag hoofdstad speelt van het landje dat *Labassecour* heet, Frans voor neerhof. Over de Vlamingen die je er voor de voeten lopen – liefst driekwart van de 111.000 Brusselaars – kan het hoofdpersonage William Crimsworth uit *The Professor* kort zijn: '*Their intellectual faculties were generally weak* – hun verstandelijke vermogens waren over het algemeen zwak, hun dierlijke driften sterk [...] ze waren dom maar tevens bijzonder koppig, zwaar als lood en, zoals lood, moeilijk in beweging te krijgen.' Het belet Crimsworth niet om bij een bakker in de Leuvensestraat een '*couc*' te bestellen.

Nog voor de eeuw om is, stromen literaire bedevaarders uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten naar het internaat Heger, waar zij worden rondgeleid door de opvolgers van de gevreesde madame Beck, Brontës incarnatie van mevrouw Heger. Met het boek in de hand maken zij na afloop een ommetje naar het park. In 1910 bezoeken tienduizenden Britten en Amerikanen de Brusselse Wereldtentoonstelling. Zij die in de buik van de stad op zoek gaan naar sporen van hun idool zijn de laatste toeristen die een glimp van huize Heger opvangen. Even later gaat de voormalige kostschool tegen de vlakte. Samen met de rest van de buurt en zijn zeventuizend bewoners maakt ze plaats voor een nieuw station... dat nog een halve eeuw op zich laat wachten. Een protestbrief in *The Times* is een stille getuige. Voortaan kan nog slechts het slagveld van Waterloo de Britten boeien.

ALLES VOOR ALLEN

De kaalslag van de Isabellastraat is niet de eerste in een oeverloze reeks *grands travaux* die de stad teisteren, en zeker niet de laatste. Halverwege de eeuw zet Brussel zich op de kaart als een van de financiële zenuwcentra van Europa. Achter de hoofdletters van de Société civile pour l'agrandissement

et l'Embellissement de la Capitale de la Belgique – een initiatief van de puissant rijke Ferdinand de Meeûs, die een derde van het kapitaal van de almachtige Société Générale bezit – gaat een draaimolen van aandelen en winstbewijzen schuil. Zelfs de koning investeert in de vennootschap die de aanleg van de naar hem genoemde Leopoldswijk financiert. Stedenbouwers en stadsvernieuwers zijn ideologen die over lijken gaan. Vanaf 1845 wordt een deel van het Brusselse stadshart brutaal onteigend voor de aanleg van de Sint-Hubertusgalerijen, *hotspot* en hutsepot van handel en elegantie. Onder de lijfspreuk *Omnibus omnia* – alles voor iedereen – zal deze passage de woelige getijden van het zegevierende kapitalisme trotseren. Rechtszaken vanwege onteigende bewoners of de wanhoopsdaad van een berooide kapper, die zich met zijn scheermes de keel doorsnijdt, mogen niet baten. In het drukke handelscentrum van de oude stad verrijst een droom van *faux marbre* en graniet, met winkelpanden, chique appartementen, cafés, theaters, een casino en een bloemenmarkt. Bij de Zwitser Neuhaus kun je hoestbonbons en zoethout kopen, zadelmaker Delvaux heeft valiezen in de aanbieding.

Voor wie er niet al te sjofel uitziet en de bewaker met steek en gala-uniform 10 centimes toestopt – 25 centimes op donderdag en zondag – zwaait het hek open: in de eerste jaren na de feestelijke opening van de galerij kun je er uitsluitend van acht uur 's morgens tot acht uur 's avonds naar binnen. Er zijn publieke toiletten, moderne *cabinets inodores* die heel wat geld in het laatje brengen. Er wordt geflaneerd en geflirt dat het een lieve lust is. Vrouwen van lichte zeden en discrete homoseksuelen gaan er op zoek naar een partner voor de nacht. In het *Journal des Destrée*, een Belgische knipoog naar de monumentale dagboeken van de Parijse broertjes De Goncourt, noteert de estheet en latere politicus Jules Destrée gretig de confidentialiteit van een deerne aan haar vriendin, na een avondje stappen in de passage: 'Och, lieve, ik heb al tien leden van de burgerwacht gehad; er zijn zo van die dagen dat een mens graag twee kutten zou hebben.' Maar ook de hogere cultuur heeft er zijn vaste stek. De redacteurs van het literaire tijdschrift *La Jeune Belgique* dejeuneren in de befaamde Taverne Royale op de hoek met de Arenbergstraat. Wanneer de gebroeders Lumière, die zonet de cinema hebben uitgevonden, enkele weken na de Parijse première hun filmpjes voor het eerst in het buitenland vertonen, gebeurt dat in de kantoren van de krant *La Chronique* op nummer 7 van de Koningsgalerij.

In het centrum van deze '*ville en forme de coeur*' – de vijfhoekige plattegrond van de Brusselse binnenstad lijkt wel een hart – staan de sloophamers niet stil. Breken en bouwen is zeker geen Belgisch monopolie: kijk naar de Parijse decors in de karikaturen van Steinlen en de gedichten van

Jehan Rictus, scan duizenden ansichtkaarten uit andere Europese metropolen. Elke wereldstad is een stad in de steigers, maar in Brussel is het nooit meer overgegaan. Als de Zenne tussen 1867 en 1871 wordt overweld, sneuvelen meer dan duizend huizen, tientallen steegjes en een handvol bruggen; veertigduizend inwoners moeten uitwijken naar de groeiende voorstad. Boulevards naar Parijs' model nemen hun plaats in; de as waaromheen de nieuwe lanen wentelen is het nieuwe Beursgebouw. Enkele jaren later wordt de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk gesaneerd. In deze 'stadskanker' in de achtertuin van het parlement gaan zeshonderd wankelende woningen voor de bijl. Hun bewoners moeten elders een onderkomen zoeken. Het Justitiepaleis staat dan al in de steigers, maar de plannen voor de Kunstberg moeten nog getekend worden. Koning Leopold II wil er musea, archieven en een 'Palais de l'Industrie' onderbrengen. Burgemeester Buisson, een belezen man die weleens bevalt van een traktaat over stedenbouw en erfgoedbeleid, biedt verwoed weerstand. Dat Buisson ook de liefdesrivaal is van Joseph Conrad, de schrijver van de Congoroman *Heart of Darkness*, is in de plooiën van de geschiedenis terechtgekomen – de twee mannen maken de Brusselse burgerdame Marguerite Poradowska-Gachet het hof, maar dat is een ander verhaal.

In 1899 gooit Buisson na de zoveelste krachtmeting met de koning over de Kunstberg de handdoek in de ring. De populaire burgemeester stapt van zijn voetstuk, en daar zit hij nu nog, op de Grasmarkt: een aardige man van brons, een toeverlaat voor spelende kinderen en straathonden.

EEN PROBLEMATISCHE 'BELLE ÉPOQUE'

Charles Baudelaire heeft meer dan gelijk: een metropool verandert sneller van vorm dan het hart van een sterveling. In het gedicht 'Le Cygne' uit zijn bundel *Les Fleurs du Mal* heeft hij het weliswaar over Parijs, maar een beetje stadsmens weet wel dat het vers voor elke grootstad opgaat. Mochten de zusjes Brontë veertig jaar na hun Brusselse avonturen een wandeling door Villette maken, dan is de kans klein dat zij de weg terugvinden. Het Warandepark en de Sint-Goedelekathedraal zijn er nog, maar de modale toerist van 1885 legt een nieuw parcours af. Op 12 oktober van dat jaar schrijft een jongeman in zijn Parijse hotelkamer een lange brief aan zijn verloofde. Onderweg naar de Franse hoofdstad, waar hij stage zal doen bij de neuroloog Jean-Martin Charcot, heeft hij net een dag en een nacht in Brussel vertoefd. Onze onverdachte bron heet Sigmund Freud. Hij ontpopt zich als een

voorbeeldige toerist uit de school van Baedeker, al heeft hij geen reisgids nodig.

Brussel was wondermooi: een indrukwekkende stad met heerlijke gebouwen en straatnaamborden in het Frans en Vlaams. Aan hun namen te zien zijn zowat alle inwoners Vlamingen; meestal verstaan zij een beetje Duits.

Voor 3 frank werd ik in mijn hotel uitermate in de watten gelegd. Ik was vroeg uit de veren en heb in drie en een half uur – zonder gids – de belangrijkste bezienswaardigheden ontdekt. Eerst de overdadig versierde Beurs en het Stadhuis – tegen dat laatste kan het Weense exemplaar niet optornen [...] Een massa oude standbeelden. Op de huizen rondom prijken opschriften en symbolen.

Ik doorkruiste de hele stad van de Noordlaan naar het zuiden, en wandelde elke zijstraat in waar zich iets moois aandiende. Echte ontdekkingen deed ik pas toen ik op een steile heuvel kwam, waar een gebouw oprees van een grote monumentaliteit en zuilenpracht, zoals je je de reconstructie van een Assyrisch paleis voorstelt, of zoals in de tekeningen van Gustave Doré. Eerst dacht ik dat dit het koninklijk paleis was, vooral omdat er een koepel op staat die op een kroon lijkt. Er was geen wachtpost, geen bedrijvigheid – blijkbaar was de constructie nog niet helemaal klaar [...] Het gebouw bleek het Justitiepaleis te zijn, en vanaf de heuvel heb je het mooiste uitzicht over de lager gelegen stad.

Verderop kwam ik snel in de rue Royale, waar de ene verrassing op de andere volgde. Het monument voor Egmont en Hoorne was het mooiste. Tegenover een heel oude kerk ligt een ovaal plein dat aan de brede kant naar boven helt. Het wordt omgeven door een hek met de mooiste smeedijzeren bloemen en zuiltjes met de afbeeldingen van ambachtslui. In het midden van het plantsoen ligt een kleine vijver. Aan de brede kant ervan staan de twee helden, de armen over elkaar geslagen en met de vinger wijzend. Ik vermoed dat zij op deze plaats onthoofd zijn. Wat verderop kwam ik een man in kruisvaarderkledij tegen, hoog op zijn paard en zwaaiend met een vlag. Bij nader toezien was het Godfried van Bouillon, de koning van Jeruzalem na de eerste kruistocht. In de wolken

met dit fijne gezelschap, kreeg ik honger. In een nabijgelegen café – een van de aardigste – nam ik het dejeuner. Ik kreeg sloten koffie en melk aangeboden, drie stukken koude rosbief, drie rolletjes boter en drie pistolets, en betaalde 2 frank. Tot in Parijs zou dat mijn enige maaltijd zijn.

Freud heeft zonet de klassieke stadstour gemaakt. Met open ogen loopt hij in de ideologische muizenval die de stedenbouwers hebben opgezet: hij wandelt tussen decors van bordkarton, waar geschiedenis wordt geconstrueerd. Machtige gebouwen en standbeelden evoceren de stijlen en de heldendaden van een ideëel verleden. Samen met de trotse stad stapt Sigmund Freud energiek de belle époque tegemoet. De toekomst wenkt. En dan is er koffie.

Zo simpel kan het niet zijn. De tijd die wij vertederd de belle époque noemen, is uitsluitend *belle* – licht en zorgeloos – voor wie zowel tijd als geld heeft. De term doet dromen van vooruitgang en dadendrang, hij klinkt als knallende champagnekurken en ruisende baljurken. Een sfeer is het, een *way of life*, een klimaat zelfs en een seizoen – de lente. ‘*C’était au temps où Bruxelles bruxellait*’, zingt Jacques Brel met een snik in de stem. De mosselen met friet die hij deelt met zijn vriend Jef zijn allicht verre nazaten van de exemplaren die de geschiedenisstudent August Vermeylen in 1891 bestelt in de Cour de Paris, ‘een “stamineeke” op het einde van een donkeren gang in de Bergstraat’. Na het diner trekt het gezelschap naar de Beenhouwersstraat, en bij het ochtendkrieken duiken Vermeylen en zijn vriend, de revueschrijver George Garnir, in de koffer met Blanche en Suzanne, twee danseresjes uit de cast van het spektakel *Bruxelles Fin de siècle*. Ze nemen de tijd. De revue wordt vier maanden lang avond na avond in zaal Alcazar opgevoerd.

In het laatste kwart van de eeuw gaan de zaken verbazend goed vooruit. Wie het zich kan veroorloven, stort zich in het gewoel en laaft zich aan de schone schijn van een tijd die zichzelf graag in de spiegel bekijkt. Dat kan. Voor wie rijk is, staat er geen maat op het fortuin. Winsten uit de industrie en de handel worden ongemoeid gelaten, want om iets als een inkomstenbelasting in te voeren moet je eerst de sociale zekerheid uitvinden. In de jonge Belgische staat is dat voorlopig niet aan de orde. Nog diep in de jaren 1890 zijn de invoering van algemeen stemrecht en een evenwichtig belastingstelsel strijdpunten van de socialistische arbeidersbeweging. De weg is nog lang, en de gidsen maken er een rommeltje van.

Al in de zomer van 1836 merkt de Franse dichter Théophile Gautier op dat ‘het gelukkige land België’ zich gedraagt als een heus industrieel El Dorado. Samen met zijn vriend en wapenbroeder Gérard de Nerval maakt hij met de diligence een reis door het koninkrijk, waar de beide mannen voor het eerst met de trein zullen rijden en ervaren wat snelheid is. Velden vol gouden koolzaadbloemetjes vlieden voorbij als vlekken en strepen gele verf, loodlijnen kantelen tot ze horizontale striemen in het landschap worden. Voor de dichters er erg in hebben, verdwijnt de kathedraal van Mechelen al aan de horizon. Een jaar eerder heeft de trotse natie haar eerste spoorlijn in gebruik genomen – op het vasteland is dat een primeur. Gautier is niet onder de indruk: wat echt nuttig is voor de mensheid, is toch al lang geleden uitgevonden? Een dichter schrijft voor de eeuwigheid. Zijn tijdgenoten pijnigen hun hersens om nieuwe dingen te bedenken, die anders maar zeker niet beter zijn. Toch staren onze verslaggevers sprakeloos naar de staalfabriek van Cockerill in de voorsteden van Luik, een hel in rood en zwart die de smidse van de cyclopen doet verbleken. Kolkend ijzer baant zich als een lavastroom een weg door de fabriekshal – industrie als poëzie, het is weer eens wat anders. Toch is het in Brussel dat Gautier en De Nerval hun mooiste dagen doorbrengen. Wat wil je? Er zijn twee keer meer cafés dan woonhuizen. In het collectieve onderbewuste word je dan snel ‘een bruisende stad’.

Dat de jonge Karl Marx een en ander van dichtbij komt onderzoeken, is geen toeval. Van 1845 tot 1848 verblijft de filosoof in de liberale hoofdstad – de ideeën van het *Communistisch Manifest* zijn er gerijpt. Wanneer Marx de programmabrochure van zijn nieuwe wereld uitschrijft, heeft hij al met eigen ogen vastgesteld dat België een paradijs is voor het kapitalisme – en een hel voor wat voortaan ‘het proletariaat’ heet. Voor de eeuw om is zal de middelgrote stad aan de Zenne uitdeinen tot een kluwen van een half miljoen oude en nieuwe Belgen, die aanspoelen uit Vlaanderen en grote omgeving. Heel veel industrie is er nog niet; die komt later. Bijna de helft van alle Brusselaars werkt als arbeider in kleine bedrijfjes of huisateliers en huurt een woning die hooguit twee kamers telt. Ten tijde van de cholera-epidemie in 1866 hokken dertigduizend mensen in honderden steegjes. Een kwart van hoofdstedelijke bevolking wordt ingeschreven op de lijsten met hulpbehoevenden.

Terwijl de burger flaneert in de Koningsgalerij, gluurt Marx achter het decor van papier-maché. Wanneer hij in Brussel aankomt is hij nog geen 27; als staatsgevaarlijk individu werd hij uit Frankrijk verbannen. Met vrouw en kinderen zal onze asielzoeker drie jaar lang door Brussel dwalen. Hij ver-

blijft in het pension Le Bois Sauvage aan het Sint-Goedeleplein en in de Pachecostraat, in Sint-Joost en Elsene. Verschanst tussen honderden bladzijden met aantekeningen bedenkt hij dat de filosofen de wereld niet alleen moeten interpreteren, maar dat het erop aankomt haar te veranderen. Tussen zijn ideologische veldwerk en de oprichting van een prille communistische beweging door – Brussel is een ideale draaischijf voor revolutionairen – trekt hij naar het pandjeshuis om spullen in te wisselen voor wat geld. In het Maison des Meuniers in de Guldenhoofdstraat naast het stadhuis sticht hij op 7 november 1847 samen met een groep Belgen, Duitsers, Polen, Fransen en een Nederlander een Democratische Vereniging. Als hij niet in Londen verblijft om er het vuur van de revolutie aan te wakkeren, schrijft Marx bijdragen voor de *Deutsche Brüsseler Zeitung*. Van midden december 1847 tot eind januari 1848 werkt hij in de Orleansstraat in Elsene als een bezetene aan het manuscript van het *Communistisch Manifest*, dat in Londen op vijfhonderd exemplaren wordt gedrukt.

Voortaan waart een spook door Europa. Het is bedacht in een klein huisje vlak bij de Naamsepoort. Wanneer Marx zijn duivels loslaat op de kapitalisten – van de fabrikant die de arbeider uitbuit tot ‘de andere delen van de bourgeoisie’, die zich op hem storten om hem zijn karige loon afhankelijk te maken – dan staan Brusselse middenstanders model: de huisbaas, de winkelier en de lommerd. Marx kent de hoofdstedelijke *commerce* als zijn broekzak. In de laatste rechte lijn voor de voltooiing van zijn manuscript heeft hij op oudejaarsavond een toast uitgebracht tijdens een feestje van de Deutsche Arbeiterverein in café De Zwaan aan de Grote Markt. In zijn lijfblad kan Marx enkele dagen later nalezen hoe hij hulde heeft gebracht aan de vrijzinnige Grondwet ‘in een land waar vrije meningsuiting en recht van vereniging bestaan’.

Toch houden ‘de gestelde lichamen’ een oogje in het zeil. Na het uitbreken van de Parijse Februarirevolutie in 1848 wordt snel een samenscholingsverbod uitgevaardigd. Er hangt hoogspanning in de lucht, want socialisten en republikeinen trachten ook in België het vuur aan te jagen. Op 3 maart klopt een deurwaarder met een uitwijzingsbevel op de deur van Marx’ vertrouwde pension Le Bois Sauvage, waar het gezin sinds kort weer is neergestreken. De volgende nacht worden Karl en Jenny, die hun vertrek voorbereiden, door overijverige agenten opgepakt. Een hardnekkige legende wil dat mevrouw Marx samen met enkele gearresteerde prostituees in een zaal van de gevangenis belandt en slechts tegen betaling een cel krijgt toegewezen, waar zij het enige bed moet delen met een vrouw van lichte zeden. De volgende ochtend wordt het echtpaar door de onderzoeksrechter op vrije

voeten gesteld. Marx vertrekt ijlings naar Parijs; zijn boezemvriend Friedrich Engels reist hem spoedig na. Die dag worden de Brusselse straten overspoeld door carnavalsvierders, die zich niets aantrekken van de smeulende wereldrevolutie. In de bange, burgerlijke nv België is het *business as usual*. Veeleer uit onverschilligheid dan uit onmacht blijft de troon overeind.

Meer dan twintig jaar later kijkt Karl Marx achterom naar zijn Belgische jaren. In het blad van de Eerste Internationale publiceert hij een traktaat over de repressie van de stakingen, die de metaalarbeiders van Seraing en de mijnwerkers in de Borinage in 1869 hebben georganiseerd:

Er is maar één land in de beschaafde wereld, waar men zo gretig en listig iedere staking als voorwendsel aangrijpt om arbeiders te vermoorden. Dat unieke land is België, modelstaat van de continentale grondwettelijke democratie, het knusse paradijs en het uitverkoren jachtterrein van grondbezitters, rijkards en pastoors.

De doden van Frameries en Seraing – de opwindende ‘hel in rood en zwart’ die Théophile Gautier tot tranen toe bewoog – zijn een zoenoffer voor de god van het geld en zijn vertegenwoordigers op aarde. Is de minister van Binnenlandse Zaken niet de hoofdaandeelhouder van een nabije steenkolenmijn? Heeft de Prins van Vlaanderen zonet geen 15 miljoen frank in Cockerill geïnvesteerd? Het Belgische paradepaardje dat ‘vrijheid van ondernemen’ heet, wil bloed zien.

BETAALDE LIEFDE

Als de stad in dit boek een lichaam is dat we een mensenleven lang volgen – 64 jaar, wat in de eeuw van Brussel een aardige levensverwachting mag heten – dan kan een dissectie geen kwaad. Op de snijtafel hebben we al het hart blootgelegd: de vijfhoek binnen de ringlanen. Het centrum is een organisme op zich. Als luchtpijp fungeert de Sint-Hubertusgalerij. De trage bocht van de rue de la Madeleine naar de Hofberg is een slagader die ideeën en centen in de bloedsomloop van de stad pompt. De hersenen zijn gelokaliseerd in de musea rond het Koningsplein en in het Gerechtsgebouw. Aan het einde van de Louizalaan, in Tervuren en Bosvoorde wachten de groene longen van de hoofdstad op zondagse wandelaars die er *le lambic des dimanches* hijsen.

Maar dit aardse lijf heeft evengoed een weke onderbuik, waar Marx' warenfetisjisme zich wel heel opzichtig manifesteert. In de Zilverstraat, de Sint-Laurensstraat en grote omgeving doen generaties mannen zich tegoed aan de betaalde liefde. In dit verhaal haalt armoede het van geilheid: de plattegrond van de prostitutie valt perfect samen met die van het geld. Er wordt vooral getippeld waar burgers flaneren en vrouwen niets te verliezen hebben. Jaren voor zij zich als schrijfster manifesteert, oefent Neel Doff het oudste beroep ter wereld uit in het stadshart en de beruchte *bas-fonds*, de achterbuurten. De estheet Joris-Karl Huysmans en zijn Belgische collega Théo Hannon trekken naar de bordelen tussen Sint-Goedele en het Martelaarsplein. Hannon heeft een lang gedicht veil voor de straatmadelieven van de rue Saint-Laurent in hun boudoirs van purper en goud, waar het gaslicht veelkleurig mousseline, diafane gewaden en '*interminables bas rouges*' doet oplichten. Een tafereel van Toulouse-Lautrec is het, met rokende of lezende lijven die hun klanten opwachten. Daar snelt een tros wereldwijze poëten van het tijdschrift *La Jeune Belgique* na een Wagnerconcert in het Warandepark naartoe. Als we de satirische sleutelroman *Les Béotiens* van Henri Nizet mogen geloven, voert Max Waller de dichters Rodenbach, Eekhoud, Giraud en Van Arenbergh aan tijdens de raid op het 'liefdesconvent' met de schaars geklede gezelschapsdames. Daar is het dat Marie Vandenberghe, de levensgezellin van schrijver André Baillon – die de vrouw gretig tot hoofdpersonage van zijn roman *Histoire d'une Marie* transformeert – in 1897 strandt: in het luxebordeel met het grote rode huisnummer 9 van de Sint-Laurensstraat. De werkplek van Marie, die zich voortaan Blanche laat noemen, is een comfortabel en ruim pand met ontvangstzalen en een rooksalon. De gerechten zijn er uitstekend en elk meisje beschikt over een eigen slaapkamer. Een half jaar later trekt Marie in bij een klant en laat zij zich schrappen uit het register van de prostituees. Sociale promotie wenkt: een pianist en een leraar Frans brengen het 24-jarige, vrijwel ongeletterde meisje wat cultuur bij. Marie is niet de enige die dit traject aflegt. Voor heel wat *cocottes*, *grisettes* en *variétédanseresjes* is het bed van een gefortuneerde minnaar de eerste halte op weg naar het paradijs. Het mag ook een student geneeskunde zijn, of een zakenman uit de provincie. Na een half avontuurtje met een luxeprostituee vlucht een van de personages uit Teirlincks *Zon* de kamer uit. Van achter de Congreskolom kijkt hij neer op de daken en de lichtjes van de lage stad.

Enkele huizenblokken verderop in zijn bundel *Au Pays de Manneken-Pis* volgt onze ervaringsdeskundige Théo Hannon andere *vendeuses d'amour*, die uit de buik van de stad de trappen naar de Koningsstraat opklimmen.

Slordig opgemaakt en met hongerige blik komen zij tevoorschijn uit de coulissen van de Isabellastraat, waar de kostschool van de zusjes Brontë staat. Minzaam kijkt de oude generaal vanaf zijn sokkel naar zijn *demoiselles Belliard* en de prooien die zij om den brode besluipen. Geduldig schikt de man van marmer zich in zijn lot. Tijdens een woelige betoging voor het algemeen stemrecht in november 1892 houdt hij een bord met de tekst *Vive le Suffrage Universel* in zijn armen, maar hij heeft allicht meer te lijden van de krolse katten die zich tegen zijn sokkel aanschuren.

Pientere uitgevers van reisgidsen waarschuwen de argeloze bezoeker voor parken, pleinen en passages die het voortaan zonder wegwijzers kunnen stellen. Met de zedenschets *Bruxelles la nuit* publiceert Mario Aris in 1868 zelfs een handboek voor het Brusselse nachtleven, met nauwkeurige beschrijvingen en betrouwbare adressen. Op de bovenverdiepingen van het café-restaurant Riche in de Schildknaapstraat ‘ontmoet de overdaad de ontucht’ in privésalons met divan. In de Circusstraat zijn vooral figuranten uit de Munt en de andere theaters actief, en ook vandaag tref je er nog enkele nachtkroegen aan. De Névraumontstraat in Sint-Joost is intussen van naam veranderd, maar een eeuw later zijn de hoeren er nog altijd. Enkele straten in het centrum werden weggeblazen door de aanleg van de ondergrondse treinverbinding tussen noord en zuid, maar voor het overige is het oude stadsplan van de ontucht vrijwel identiek aan het nieuwe.

EEN PAPIEREN STAD – UNE VILLE EN PAPIER

Het decor is opgetrokken: een middelgrote stad waar de graafmachines nooit stilstaan, een vrijplaats waar geldzucht en geilheid hand in hand gaan. Enkele hoofdrolspelers zijn al even op het toneel verschenen – een koning of twee, een koppige burgemeester, een handvol wereldverbeteraars en wat schrijvers. De anderen wachten in de coulissen van dit boek. Doeners en denkers zijn het, zieners en verzimmers, vinders en uitvinders. Links tuig en witteboordanarchisten, op weg naar een omgekeerde wereld. In hun ateliers zijn letterzetters in de weer met drukinkt en grote vellen papier: niet voor het laatst geven typografen de aanzet tot een betere toekomst. Een legioen schilders en architecten zwermt uit over de stad en de planeet.

Ook in het buitenland worden zij naar waarde geschat. Wanneer Huysmans tijdens de Parijse Wereldtentoonstelling van 1878 door het Belgisch paviljoen struint, laat hij Théo Hannon in een laaiende brief weten dat de kunst uit het land van zijn collega wereldniveau haalt.

De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig, die de Lage Landen kent en waardeert, zal dat niet tegenspreken. Deze estheet en fijnproever reist in 1902 naar Brussel om zijn idool, de dichter Emile Verhaeren, te ontmoeten. In het atelier van beeldhouwer Charles Van der Stappen poseert de man met de walrusnor voor zijn borstbeeld. Zweig zit er sprakeloos naar te kijken. Straks, op de vooravond van de Grote Oorlog, zal hij in Oostende nog de paden van Ensor en Spilliaert kruisen. Zijn bewondering voor België, ‘het kleine land tussen de talen’, kent geen grenzen:

Dat land had omstreeks de eeuwwisseling een imposante artistieke ontwikkeling doorgemaakt en in zekere zin zelfs Frankrijk in intensiteit van kunstleven overvleugeld. Khnopff, Rops in de schilderkunst, Constantin Meunier en Minne in de beeldhouwkunst, Van de Velde in de kunstnijverheid, Maeterlinck, Eekhoud, Lemonnier in de letteren, leverden een indrukwekkend voorbeeld van de nieuwe Europese energie. Maar vooral was het Emile Verhaeren die mij fascineerde, omdat hij de poëzie een totaal nieuwe weg wees [...] En als enige van iemand houden, betekent altijd dubbel van hem houden.

In de eeuw van Brussel wordt geschreven dat het een aard heeft. De literatuurgeschiedenis leert ons dat Eduard Douwes Dekker – Multatuli voor de vrienden – in de herfst van 1859 in de Belgische hoofdstad bevalt van *Max Havelaar*, zijn virulente antiekoloniale pamflet over *De koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Op een zolderkamertje in het pension Au Prince Belge op de hoek van de Bergstraat en de Arenbergstraat rijgt hij de bladzijden aaneen. ‘Er is ook een ruit stuk in mijn kamer en dat waait’, bekent hij in een brief. De hoteleigenaar stopt hem af en toe een kom uiensoep toe, maar voor de steenkool in het kachelkje moet hij betalen. Ondanks alles is Brussel voor hem ‘de enige stad waar ge kunt leven zonder geld’. Voor een economische vluchteling met speelschulden scheelt dat een slok op de borrel.

Ook zonder romantische clichés schrijven enkele generaties *literati* de pannen van de Brusselse daken. Zij zijn verstekelingen in een stad zonder haven, en over hen gaat dit boek. Enkele namen hebben de tijd getrotseerd, maar heel wat van hun collega’s zijn vandaag vergeten. Wie kent Jacques Mesnil nog? Wie leest weleens enkele bladzijden Karel Van de Woestijne? Cultuurjournalist Sander Pierron bundelt de recensies die hij in dat ene jaar

1906 heeft geschreven voor *L'Indépendance belge* – de krant die ook even Multatuli onder zijn medewerkers rekent – tot een turf van 317 pagina's met meer dan honderd afbeeldingen. Honderd jaar later doet zijn naam nauwelijks een belletje rinkelen. Ten onrechte natuurlijk.

De eeuw van Brussel is een gouden tijd voor het geschreven woord. Dag en nacht draaien de drukpersen; krantenredacties maken elke dag vier of vijf edities. De postbode komt dagelijks minstens drie keer langs, ook op zondag – brieven en ansichtkaarten worden bezorgd met de snelheid van e-mail. Tussen 1880 en 1900 zien tientallen kwalitatief hoogstaande tijdschriften het licht. Zij grossieren in poëzie, kunstkritiek en enthousiasme. Een hardnekkige legende wil dat Maurice Maeterlinck als student twee al even berooide vrienden overtuigt om samen één abonnement op *La Jeune Belgique* te nemen. Naast *La Société Nouvelle* en zijn Vlaamse evenknie *Van Nu en Straks* verbleken prestigieuze publicaties als de Parijse *Revue blanche*, *Jugend* of *Simplicissimus* uit München. Het ene gedicht lokt het andere uit: opdrachten, loftuitingen en knipoogjes gaan heen en weer in bladen die doorgaans slechts een kort leven zijn beschoren. In de beslotenheid van hun studeerkamer – veilige haven en huls, of naar het woord van Walter Benjamin 'een etui voor een passer [...] waarin het instrument met alle hulpstukken in de diepe gleuven ligt' – schrijven journalisten, ambtenaren, vrederechters, advocaten en schoolmeesters hun verhalen op in dikke cahiers. Overmorgen worden ze gedrukt en becommentarieerd. Flessenpost voor de eindigheid is het.

Ik heb het nageteld: in deze revue die *De eeuw van Brussel* heet, treden hooguit 250 acteurs voor het voetlicht. Samen maken ze kunst die honderd jaar later nog altijd tot het beste behoort wat het oude Europa heeft voortgebracht. De theorieën en verhalen die in Brussel het licht hebben gezien, zijn uniek erfgoed geworden. In deze morsige stad is geschiedenis geschreven.

TUSSEN DE TALEN

'Ik kon als scholier de negentiende eeuw in mijn handen houden', treurt Gerrit Komrij. Dat wordt er met de jaren niet gemakkelijker op: terwijl ik behoedzaam in de laatste originele exemplaren van *Van Nu en Straks* of *Le Coq rouge* grasduin, breekt de rug en verkruint het papier tussen mijn vingers. Een vergeelde wereld is het, waar straks bijna niets meer van overblijft. Tal van andere beelden dienen zich aan. Uit een enkel essay van Komrij over de negentiende eeuw pluk ik er enkele, en alle drie zijn ze even treffend

– een geheugenmagazijn, een verzonken rijk en vooral deze: ‘als een massieve zeppelin hangt die eeuw in tussen de Franse Revolutie en de Eerste Wereldoorlog’. Dat is het: wat in dit boek wordt verteld, lijkt wel een reusachtig zwevend object dat traag door de lucht dabt. Een vreemd lichaam dat niet meer van de tijd is. Een ballon vol verhalen die we moeten vertellen en blijven vertellen, in twee of drie talen. Tot iemand luistert en ze doorfluistert. Wie vergeet, pleegt verraad.

Veeltalig en onbestemd klinken ook de straten van de tussenruimte die Brussel heet – pandemonium en braakland, een plek zo half-en-half als het sprankelende aperitief dat nog altijd wordt geschonken door de obers van café Cirio bij de Beurs: een helft van iets en een helft van iets anders. Niets is identiek of definitief in de open werf tussen de boulevards, waar elegantie hand in hand gaat met onherbergzaamheid en de stank van urine. Zelfs het ontbreken van identiteit kan identiteit zijn. Vraag dat maar aan een straat-hond.

Ook dat is deze herbergzame maar stuurse stad vandaag nog: binnen- en toch buitenland, een toren van Babel waarvan iedereen die wat moeite doet elke dag de meeslepende polyfonie aan den lijve kan ervaren. Het krukkige, innemende Brussel is een taalmachine, ‘spraakstad, braakstad, draak van een stad’ – zeg dat Geert van Istendael het gezegd heeft.

Deze disparate, fluctuerende realiteit is de essentie van de Brusselse *genius loci*. Het ‘kleine land tussen de talen’ dat Stefan Zweig bewonderde en liefhad, beschikt ook in onze eeuw nog over de ongehoorde luxe van de nabijheid. Vrijwel elk huis in Vlaanderen, Wallonië, Nederland, *le Nord* en het Rijnland is op één à twee uur rijden van Brussel gebouwd. Afhankelijk van de obediëntie waartoe je behoort, kun je deze stad lezen als een verborgen schat en een zeldzame parel, splijtzwam en waterhoofd, troefkaart of twistappel. Misschien is het aardse lichaam dat in minstens twee wereldtalen als een meervoudsvorm klinkt – *Brussels/Bruxelles* – wel het geheime wapen tegen elke vorm van ‘gezonde identiteitsbeleving’ die ervan uitgaat dat je aan jezelf genoeg hebt om het eens te zijn.

1.

PAUVRE B...

Charles Baudelaire, hoofdstadsmens op de dool

‘Ik loop er helemaal doorheen en tel tweehonderdvijftig van mijn eigen spaarzame, afgemeten stappen – en als ik zo tweeduizend passen heb gezet, keer ik terug naar het Hôtel du Grand Miroir. Dat is de enige lichaamsbeweging die ik neem; ik ben nog nooit naar het Park gegaan. Aan u om te oordelen of dat geschikt is als ontspanning voor mijn lijf en mijn hoofd. De dokter van het hotel heeft mij wandelingen in de openlucht voorgeschreven.’¹

Plaats van handeling: de Sint-Hubertuspassage, hartje Brussel. Aan het woord is Charles Baudelaire, de Franse dichter en kunstcriticus die zijn vrijwillige ballingschap in België doorbrengt. Drieënveertig jaar is hij nu. Zo kijkt hij ons aan op de foto: een gebeeldhouwde kop met oplichtende ogen en een verbeterd trek om de mond, boven een sleetse zwarte overjas waaruit een onberispelijk witte kraag en manchetten steken – schoon linnengoed is zijn laatste luxe. Baudelaire's jonge bewonderaar Georges Barral, die als een schaduw in zijn voetsporen loopt, noteert elk woord dat de grote schrijver die vrijdag 30 september 1864 uit zijn keel laat rollen. Na de lunch heeft Barral hem opgezocht in zijn hotel op nummer 28 van de Bergstraat, tussen de Grote Markt en de kathedraal. De heren zullen een wandeling maken en slaan linksaf, de Beenhouwersstraat in. Daar wijst Baudelaire zijn kapper aan. De *Almanach du Commerce et de l'Industrie* leert ons dat de man die hij zwierig zijn *figaro* noemt, eigenlijk C. Stumpers heet. De berooide dichter komt er almaar minder over de vloer en laat zijn lange grijze lokken over de kraag van zijn jas golven.

Enkele passen verderop staan Barral en Baudelaire in het hart van de statige glazen straat. Links loopt de Koninginnegalerij richting centrum, rechts wachten de Konings- en Prinsengalerij. Daar speelt zich een groot deel van Baudelaire's trieste bestaan in ons land af. Als het regent, en dat doet het vaak in de hoofdstad, is de passage het theater van wat hij zijn ‘explosen als voetganger’² noemt – wanneer de Meester het publiek op zijn hand heeft, voert hij graag een nummertje op, en Barral kan heel goed luis teren. Onder de paraplu van Brussel flaneert Baudelaire elke namiddag een

halfuurtje heen en weer, met de wandelstok in de hand en de blik op oneindig, als een verdwaalde Britse aristocraat.

Het romaneske beeld dat hij door zijn gretige chroniqueur laat optekenen klopt niet helemaal. Een echte dandy is Baudelaire al lang niet meer. Omdat hij al na enkele maanden zijn hotelrekeningen niet meer kan betalen en op de kleintjes moet letten, eet hij vaak 's middags voor 15 stuivers – een glas bier inbegrepen – in het kleine restaurant van weduwe Bienvenu op de Waversesteenweg 29, voorbij de boulevards in wat dan nog de voorstad is. Vanuit het hotel is het een flinke klim langs het Koningsplein en de Naamsestraat. Baudelaire kent ook de rest van het centrum op zijn duimpje. Hij troont Barral mee naar de Sint-Niklaaskerk en de Boterstraat, waar hij bij de gerenommeerde banketbakker Dandoy naar binnen loopt. Daar kun je amandelbrood kopen, koek uit Dinant, *pain à la grecque* en heerlijke peperkoek, ook een Engelse variant.³ Van deze laatste soort neemt Baudelaire alvast een portie mee, voor straks bij de bourgogne die zijn gast in het hotel zal laten ontkurken – het wordt een spannende Corton uit 1857.

Dan gaat de wandeling langs de Grote Markt en verder naar Manneken-Pis, het bronzen beeldje dat Baudelaire in zijn geschriften zo graag als uithangbord voor het gehate België gebruikt. Voor hem is het jonge koninkrijk een land van kots, pis en kak waar jongetjes in de volksbuurten op straat plassen en vrouwen zonder gêne hun rokken optillen om in de goot te hurken – of de deur van het toilet open laten en naar de burens zwaaien terwijl ze zitten te kakken. 'Het volk zuipt, vreet, rookt, neukt en slaapt. Dat zijn de wezenskenmerken van de inboorling, schaamteloos tentoongespreid en treffend afgebeeld op uithangborden en monumenten.'⁴ Tijdens de eerste vijf maanden van zijn Brusselse ballingschap heeft de auteur al heel wat aantekeningen gemaakt voor het pamflet dat na zijn dood onder de titel *Pauvre Belgique!* zal verschijnen. Wie het manuscript anderhalve eeuw later leest, waadt nog altijd door een open riool van gif en gal. Maar zover zijn we nog niet wanneer stadsgids Baudelaire samen met Barral terugloopt naar zijn hol in de Bergstraat.

In 1864 is het Hôtel du Grand Miroir op zijn retour. Een laatmiddeleeuwse herberg is in de achttiende eeuw verbouwd tot het hotel met de prestigieuze naam: zowel Margaretha van Bourgondië als de circusmagnaat Barnum zijn er te gast. Wanneer Baudelaire op 24 april na zes uur sporen in het Zuidstation⁵ uit de trein stapt, telt het een veertigtal uitgewoende kamers. Nog in 1905 stipt de rode reisgids van Karl Baedeker het hotel aan als 'aanbevelenswaard', al krijgt het geen ster. In 1914 wordt het pand omgebouwd tot kantoren.⁶ Onder een balkon met de naam van het hotel in gou-

den letters leidt een gang naar een ruime, rustige binnenplaats die omgeven is door een galerij. Rechts voert een brede staatsietrap met zeven treden en een sierlijke smeedijzeren leuning naar het bordes en de entreehal. Daar wachten hoteleigenaar Lepage – een Parijzenaar – en zijn norse vrouw de gasten op. Het overgrote deel van de clientèle komt uit Frankrijk. Na de revolutie van 1848 en de staatsgreep van Napoleon III in december 1851 is Brussel een geliefd toevluchtsoord geworden voor republikeinen en andere tegenstanders van de nieuwe keizer. Ook na de amnestiewetten van 1859 blijven heel wat Fransen in België wonen. Zij ruilen hun barricaden voor een onzeker bannelingenbestaan in een stad die net genoeg op Parijs lijkt om er te overleven: er wordt veel Frans gesproken, en er zijn kranten en uitgeverijen die zich niet veel aantrekken van censuur, auteursrechten of goede zeden. Het intellectuele niveau is er heel behoorlijk: de literaire soirées van de Cercle artistique et littéraire lijken wel clubvergaderingen van Franse expats. En je kunt er goedkoop naar het café gaan. In de volkse kroegen van het centrum wordt fàro geschonken. Baudelaire noemt het goedje ‘tweemaal gedronken bier’; al eeuwenlang slurpt de stad zijn eigen gezeefde urine, overgepompt uit de grote latrine die Zenne heet.⁷ In navolging van Victor Hugo beweren de Fransen graag dat de Brusselaars zelfs de naam van hun rivier hebben afgekeken van Parijs. De Seine van het tweede garnituur die onder Brussel door stroomt, is de Zenne/Senne – *une Seine obscène*.⁸

Cafés, tavernes en *estaminets* tref je hier aan op elke straathoek. In brasserie La Coupe woont de dichter met zijn uitgever en medebanneling Auguste Poulet-Malassis op een dag een verkiezingsmeeting bij. Rond het theatrale, classicistische Koningsplein vind je enkele Britse pubs die er na de slag van Waterloo door soldaten uit Wellingtons leger zijn gevestigd: The Globe op de hoek met de Naamsestraat en The Prince of Wales in de Villa-Hermosastraat, waar Baudelaire zijn kunstenaarsvrienden Arthur en Joseph Stevens⁹ ontmoet. Zij drinken Engels bier uit tinnen kroezen en eten in pickles gedoopte blokjes kaas. In de Globe luncht Georges Barral op maandag 26 september 1864 voor het eerst met de man die hij ‘de onsterfelijke en verdoemde bard van *Les Fleurs du Mal*’ noemt. De student is in Brussel beland in het gevolg van fotograaf en ballonvaarder Félix Nadar, die hem een baantje als secretaris en loopjongen heeft aangeboden en hem af en toe als gezelschap aan zijn oude vriend Baudelaire uitleent.¹⁰ Die ochtend van de nationale feestdag stuurt Nadar hem weg van de parterres in de Kruidtuin bij de Koningsstraat, waar Le Géant langzaam wordt opgeblazen. Barral moet de dichter ophalen en meetronen naar de plechtigheid, die het oplaten van de kolossale ballon voorafgaat.¹¹ Er is nog tijd voor een lichte maal-

tijd, en Baudelaire sleept Barral mee langs de Hofberg naar het Koningsplein, waar de mannen op het zonnige terras van de Globe neerploffen. Als een relikwie heeft Nadars secretaris de afrekening bewaard: 8,95 *francs* voor biefstuk met gefrituurde aardappeltjes, gruyèrekaas en boter, koffie, cognac en een fles pommard. Na de lunch lopen de heren door het park naar de Kruidtuin, waar zij de menigte trotseren en door een trotse Nadar worden opgewacht. Ook koning Leopold I is van de partij. Een hardnekkige legende wil dat hij Nadar vraagt of het klopt dat hij de monarchie niet gunstig gezind is, waarop de ballonvaarder met een tegenvraag antwoordt: 'En u zelf, sire?' 'Mijn beroep laat dat niet toe', glimlacht de vorst.

Even later stijgt de ballon met de dubbele mand op. Barral mag mee, maar hij weet nog niet dat het experiment van korte duur zal zijn – rond middernacht landt de Géant ergens tussen Ieper en de kust, en de volgende ochtend spoort het gezelschap al terug naar Brussel. Omdat de ballast veel te zwaar is, blijft voor Baudelaire geen plaatsje over. De dichter druipt af richting Bergstraat, waar het stille hotel hem opwacht. Ook Barral kent het sonnet over de muziek en de zee uit *Les Fleurs du Mal*, dat hij maar al te graag leest als een voorspelling van des dichters schipbreuk in Brussel: de bedrieglijke rust van de golven, weidse spiegel van de wanhoop... '*grand miroir / De mon désespoir!*'¹² Dat hij uitgerekend in dit hotel zou stranden, stond in de sterren geschreven.

Bijna een eeuw na Baudelaires passage waart de Brusselse schilder Jean-Jacques Gailliard met tekenpen en aquarelpapier rond in Le Grand Miroir. In oktober 1960 is het pand nog slechts een lege huls, een stapel stenen die wacht op de sloop. In nerveuze, gebroken lijnen en arabesken schetst Gailliard de voorgevel, de hall met de brievenbussen en de loge van de conciërge, de desolate banketzaal en een mansardekamer; aan deze laatste tekening geeft hij de titel '*Une chambre de Baudelaire*'. Alles ademt verval en vergane glorie. De muren houden zich nog even overeind, als de romp van een scheepswrak dat op instorten staat.

De dode dichter zou het heerlijk gevonden hebben, want eindelijk heeft de tijd hem gewroken. De gehate stad kraakt in haar voegen, het einde is nabij. Mijmert hij in een epiloog voor *Pauvre Belgique!* niet dat zijn gebeden zijn verhoord en dat een cholera-epidemie zich van de stad meester maakt? Op een benauwend hete zomeravond in augustus 1865 dwaalt Baudelaire rond op een kermis in de buurt van de Onze-Lieve-Vrouw-van-Vaakstraat; 'met een intens genoeg' neemt hij er overal symptomen van cholera waar. Is hij er eindelijk in geslaagd het geliefde monster op te roepen, deze gesel Gods die geen onderscheid maakt tussen zijn slachtoffers?

Wat zou hij dan genieten van de paniek die rondwaart onder dit volk met zijn gelige, vlassen haar en zijn paarse teint!¹³ De epidemie is veel meer dan de droom van een boze dichter: anno 1865 en 1866 maakt cholera in de Brusselse sloppenwijken rond de Zenne bijna 3500 slachtoffers.¹⁴

KAMER 39

Baudelaire is aanvankelijk niet van plan lang in België te blijven: enkele dagen, hooguit een paar weken – de tijd om lezingen te geven en zich zo bij de prestigieuze uitgevers Lacroix & Verboeckhoven, die het kassucces *Les Misérables* van Victor Hugo hebben gepubliceerd, te laten introduceren.¹⁵ Op 21 april 1864 laat hij kunsthandelaar Arthur Stevens weten dat hij eraan komt, ‘ziek van lichaam en van geest’. Hij heeft verandering van omgeving nodig, en in Brussel wil hij werken als een paard om enkele manuscripten met prozagedichten, kunstkritieken en vertalingen te voltooien.¹⁶ Meer dan twee lange jaren zal hij hier wonen, het grootste deel van de tijd in kamer 39 op de tweede verdieping van Le Grand Miroir, met uitzicht op de binnenplaats. Een steile, smalle trap met gele geverniste treden leidt erheen. Kroongetuige Barral bezoekt de kamer voor het eerst de ochtend na zijn korte uitstapje aan boord van de *Géant*, en hij laat ons mee naar binnen kijken:

Pijnlijk onder de indruk van het armoedige meubilair ben ik: een bed in namaak mahoniehout met een groene spreij, een kleerkast, een ladekast, een versleten canapé, een kale fauteuil, twee stoelen met uitgezakte rieten zittingen, een vloerkleedje. Geen pendule op de schoorsteenmantel, maar een kleine schemerlamp. Tegen de muur met het verkleurde behang leunt een tafel vol papieren en boeken. In het midden van de kamer, hel verlicht door een hoog raam, staat een ronde tafel. Ze is zorgvuldig gedekt met een hagelwit kleed met rode borduursels. Vlaams linnen uit Kortrijk, gewassen in de Leie of de Ieperlee.¹⁷

Het menu in de beste Franse traditie wordt bereid door de Parijse chef van het hotel. Het jachtseizoen is geopend en Baudelaire heeft een echte omelet *à la Condorcet* besteld – geen platte en smakeloze eierkoek zoals ze die in Brussel maken, maar een opulent, bol exemplaar dat bereid is met tien eieren, hazenbloed en gesauteerde Parijse champignons. Ze is heet en van een woeste bruine kleur, allesbehalve het doffe *terre de sienne* dat je in Brussel weleens op je bord krijgt. Dan volgen kwartels uit de wijngaarden langs de

Moezel, gebakken in de fijnste Vlaamse boter uit Diksmuide, met groenten en een Franse salade. Daarna komen belegen roquefort, peren, druiven en noten op tafel. Er is oude bourgogne en grootse cognac bij de koffie – de fijnste mokka van Britse import, bereid met een Franse filter: Baudelaire wil niet weten van de typische Vlaamse doorloopzak en van de cichorei waarmee het goedje in België wordt aangelengd. De godendrank wordt opgediend door het kamermeisje Nelly, dat op verzoek van de dichter ook nog met een vleermuis in een kooi komt aanzetten. De arme Barral gelooft zijn ogen niet. Mijnheer Charles heeft het ‘vieze beest’ – dixit Nelly – bij het vallen van de avond opgeraapt op de binnenplaats van het hotel. Liefdevol heeft hij de vleermuis in zijn zakdoek gerold en het beest in het kooitje van wijlen Nelly’s kanarie gestopt. Met broodkruim en melk komt het er langzaam bovenop. Als het dier genezen is, zal de dichter het loslaten in de crypte van de Sint-Annakapel tegenover het hotel, waar het thuishoort. Aanvankelijk vond hij de vleermuis een akelig wezen, maar stilaan is hij gaan houden van het geoliede karkas dat naar muskus riekt en van de harige, zijdezachte vlerken. Voorzichtig vouwt hij ze open als het beest slaapt. De demonstratie is een waardige afsluiter van het feestmaal en de geanimeerde conversatie over literatuur en ballonvaart, die de meester met zijn discipel heeft gevoerd. Nadar, de roodharige reus en veelvraat van wie wordt beweerd dat hij al zijn ingewanden dubbel heeft, zou trots zijn op de jongeman die Baudelaires tafel alle eer bewijst. In de stad worden al Nadar-omeletten geserveerd. Monsterachtige porties van populaire gerechten krijgen steevast het epitheton ‘Nadar-’ mee.

Het diner met Barral doet vermoeden dat de dichter op grote voet leeft. Niets is minder waar. Nadars assistent noteert welwillend dat de aristocratische, attente Baudelaire een graag geziene hotelgast is die ‘behoorlijk regelmatig’ zijn rekeningen betaalt – zeven frank per dag, ongeveer tweehonderd frank per maand – maar dat is een vrome leugen. Hij staat nog altijd onder curatele van familienotarissen en kwelduivel Narcisse Ancelle. Af en toe troggelt hij zijn moeder wat geld af. De vrouw, die sinds haar tweede huwelijk als madame Aupick door het leven gaat, stuurt dan een briefje van vijftig frank in een envelop naar Brussel. Het is een druppel op een hete plaat. Al op 8 augustus 1864 bezorgt de dichter zijn mama een somber rapport over zijn financiële situatie: elke dag kost zijn kamer 2 frank, de lunch evenveel en het diner 2,5 frank; voor wijn betaalt hij 3 frank extra – als hij drinkt, eet hij niet, en omgekeerd.¹⁸ Baudelaire vraagt zijn *bonne chère mère* met aandrang om voldoende port op haar brieven te plakken. Voor wie arm is, draait alles om geld. Almaar zeurt de hotelhoudster, die door haar gast in

zijn brieven gaandeweg 'het monster van de Grand Miroir' wordt genoemd, om centen. Zij opent zelfs de brieven die *monsieur Charles* ontvangt.

Helemaal alleen staat Baudelaire er in Brussel niet voor. Geregeld nodigt Adèle Hugo hem uit voor het diner en op een dag leent de gast zelfs een overhemd om netjes voor de dag te komen. Zelden verblijft haar man Victor op zijn Brusselse adressen, waar de grote schrijver zijn collega Baudelaire enkele keren ontmoet. De uitgever Auguste Poulet-Malassis is een andere oude bekende. De man heeft in juni 1857 Baudelaire's monumentale bundel *Les Fleurs du Mal* gepubliceerd en zit nauwelijks twee maanden later samen met de dichter in de beklagdenbank naar het requisitoir tegen zes 'schandelijke en zedeloze' gedichten te luisteren.¹⁹ In 1862 wordt hij failliet verklaard. Na enkele maanden in de gevangenis emigreert hij het volgende jaar naar België, waar hij aan de kost komt met het uitgeven van pornografische klassiekers en politieke pamfletten. Tussen de beide mannen is niet alles altijd koek en ei: Baudelaire heeft de rechten van enkele werken die aan Poulet-Malassis toebehoren in het geheim ook doorverkocht aan de concurrerende uitgever Pierre-Jules Hetzel, die als Franse republikein enkele jaren in Brussel heeft gewoond en er ook na zijn terugkeer naar Parijs nog actief is. Om het geschil bij te leggen moet de dichter snel met 2000 frank over de brug komen. Baudelaire heeft er een reisje van Brussel naar zijn moeder in Honfleur en een kort verblijf in Parijs voor over. Zijn jonge discipel Catulle Mendès, die hij daar in het Noordstation tegen het lijf loopt en bij wie hij noodgedwongen de nacht doorbrengt, herinnert zich een ongeschoren man in afgedragen kleren, die eruitziet als een berooide zakenman die aan het einde van de maand zijn schuldeisers moet betalen.²⁰

Op onenigheid over geldzaken na is de verstandhouding met Poulet-Malassis vrij goed. Eerst heeft de uitgever in de Zuidstraat gewoond, maar snel neemt hij zijn intrek in een huisje met een voortuin in de Mercelisstraat in Elsene. Daar woont hij samen met Fanny Daum, de *Mam'selle Fanny* uit het sonnet dat Baudelaire snel opschrijft op een tafeltje in café L'Hermitage. Hij laat het bij zijn afwezige vriend in de brievenbus glijden.

Mijn dierbare, vandaag kwam ik bij u langs
Om de klank van een menselijke stem te horen
Als een man die, tussen de orang-oetangs verloren, vrucht'loos
zocht naar Atheense engelenkoren.

[...] En voor mam'zel Fanny: handenvol groeten van een
schrijver, hooggeboren.²¹

De aanwezigheid van de uitgever in Brussel is voor Baudelaire aanvankelijk een geschenk van de goden. In een brief aan zijn moeder, die klinkt als een fragment uit *Pauvre Belgique!*, vernemen wij waarom. ‘Alles is hier slecht. Het brood bijvoorbeeld. Als het vlees op zich niet oneetbaar is, dan wordt het wel naar de knoppen geholpen door de manier waarop het bereid wordt. Wie thuis eet, is nog het beste af. Hotels, restaurants, de Engelse taverne... nergens deugt het. Overigens doet mijn algehele ontredde mij de dingen nog zwarter zien. Gelukkig heeft Malassis zijn huishoudster geleerd hoe je echt moet koken. Als ik niet zo ver bij hem vandaan woonde, zou ik kostgeld betalen om elke dag aan zijn tafel te gast te zijn.’ Fanny, de latere mevrouw Poulet-Malassis, heeft volgens haar man ‘buitensporige culinaire gaven’ en is een aardige gastvrouw. Baudelaire heeft heel vaak de lange maar aangename wandeling naar Elsene gemaakt, tussen kleine rentenierwoningen, fraaie landhuizen en tuinen vol met bloemen. Op zondag zoeken de stadsmensen er vertier in de uitspanningen onderweg naar de vijvers en de abdij van Ter Kameren. Het huisje van de uitgever lijkt een vreemd element in een bucolische omgeving. Dichters en drukkers, schilders en acteurs lopen af en aan, geheimzinnige pakjes met drukproeven gaan heen en weer. Om financieel het hoofd boven water te houden, is Poulet-Malassis weer gaan uitgeven. Een stapel verboden werken ziet het licht, van scheldtirades tegen de Franse keizer tot libertijnse romans. De energieke en erudiete zakenman heeft zijn best gedaan om Baudelaire aan opdrachten voor lezingen te helpen en betreft hem bij zijn publicaties. Als er niet gewerkt wordt, declameren de mannen verzen of trekken zij naar de kroeg. Zij zetten graag mensen op het verkeerde been. Dan speelt Poulet-Malassis de atheïst en Baudelaire de zwartrok – de dichter is een professionele tegenspreker, die met overgave in de contramine gaat. In Brussel strooit hij de gekste verhalen rond: hij zou een politespion zijn, een jezuïet, een pederast of de zoon van een priester. Om de lokale logebroeders tegen de haren te strijken, doet hij zich voor als een uiterst vrome katholiek, terwijl hij in een religieuze omgeving evengoed de andere rol opneemt. Hij maakt de mensen zelfs wijs dat hij zijn vader heeft vermoord en het lijk opgepeuzeld – ze geloven hem. ‘Ik zwem in een poel van schande als een visje in het water.’²²

OP STAP IN DE SCHAAMSTREEK

Dat Coco Mal-Perché – het favoriete koosnaampje van Poulet-Malassis – minstens in het begin van Baudelaire's verblijf in Brussel een unieke steun en toeverlaat is geweest, lijkt geen twijfel. De handgeschreven opdracht onder

een portretfoto die de dichter hem heeft geschonken, liegt er niet om: zijn vriend de uitgever is de enige wiens lach zijn Droefheid in België heeft verlicht – uiteraard krijgt *Tristesse* een hoofdletter. Op de foto kijkt een wat verwaaide Baudelaire uitdagend in de lens, met een vreemde melange van wanhoop en trots. Achter de camera in zijn atelier aan de mondaine Hofberg 73 staat Charles Neyt, een beroemde fotograaf die weleens de Belgische Carjat wordt genoemd, naar de man die Baudelaires laatste portret zal maken. Neyt realiseert nog een tweede exemplaar, waarop de schrijver hem indringend en wat vermoeid aankijkt. Uit het zwart van zijn overjas priemt een pochet, tussen de elegante vingers van zijn rechterhand houdt hij een sigaar.

Neyt mag zich zonder aarzelen een toegewijde vriend noemen. Op een avond richt hij in zijn studio een banket aan waarop hij de fine fleur van de avant-garde rond Baudelaire verzamelt: de schilder van adembenemend elegante vrouwenportretten Alfred Stevens en diens broer Joseph, de onvermijdelijke Poulet-Malassis, fotograaf Héliodore Dandoy, landschapsschilder Louis Dubois, de Franse dichter en acteur Albert Glatigny die in Brussel op doorreis is, en... Félicien Rops.²³ De beruchte karikaturist en schilder, die zijn tijd verdeelt tussen zijn geboortestad Namen en Parijs, heeft het menu van Neyts diner vereeuwigd op de ets *Le Grand Marmiton*. Er zijn oesters, zalm, hert, asperges, kreeft, een uitstekende paté van houtsnip, desserts en Kaapse wijnen. Als kroon op het werk en eerbetoon aan Baudelaires zeereis naar Indië in dat jaar, laat Neyt bestofte flessen Bordeaux ‘*retour de l’Inde 1842*’ aanrukken – de dichter is indertijd niet verder geraakt dan de eilanden Mauritius en Réunion, maar hij heeft zijn legende wat aangedikt. Neyts gasten geloven evengoed dat de wijn meer dan twintig jaar oud is en zijn in de wolken over de bijna zwarte kleur en het heerlijke aroma. Baudelaire lacht in zijn vuistje. Hij weet dat de flessen nauwelijks zes maanden jong zijn.²⁴

Rops is het geheime wapen van Poulet-Malassis, die de kunstenaar in Parijs heeft ontmoet. De uitgever begrijpt meteen dat hij de witte raaf is die zijn aangebrande romans van stoute tekeningetjes zal voorzien. *Le beau Fély* heeft dan al een reputatie hoog te houden in de stad waar hij zich later voorgoed zal vestigen. Dankzij journalist en pornograaf Alfred Delvau is hij er geregeld actief; van frontispices met ondeugende engeltjes, geile Parisiennes en hologige schedels heeft hij zijn handelsmerk gemaakt. Rops en Baudelaire hebben elkaar gevonden in hun hartstocht voor het skelet, dat onder de huid van elke vrouw schemert. Zij zoeken elkaar geregeld op. Rops nodigt zijn vriend uit in Namen, waar Baudelaire kennismakt met

zijn schoonvader Polet de Faveaux, een erudiete magistraat die verzen van Horatius en regels uit *Les Fleurs du Mal* reciteert – voor de boze dichter is hij ‘de enige Belg die Latijn kent en in staat is in het Frans te converseren’.²⁵ Baudelaire bewondert Rops onvoorwaardelijk. In mei 1865 beveelt hij hem met veel nadruk aan bij Edouard Manet als ‘*de enige echte kunstenaar* (in de zin waarin ik, en wellicht ik alleen, het woord *kunstenaar* opvat)’ die hij in België heeft aangetroffen.²⁶ Als we de tekenaar mogen geloven, trekt hij in het gezelschap van zijn Franse collega Constantin Guys en Baudelaire naar de Antwerpse rosse buurt van de Rietdijk. Uit de achterbuurten hebben zij dikke hoeren gehaald om ze in dezelfde kamer te laten poseren, ‘en Baudelaire zat de vergadering voor’.²⁷

Het is niet de enige keer dat monsieur Charles in het bordeel wordt gespot. Georges Barral herinnert zich levendig dat Nadar op donderdag 29 september 1864 de vlucht van de Géant heeft gevierd met een banket voor *le tout Bruxelles*, en dat het vrolijke gezelschap nadien van de eetzaal in zijn Hôtel des Étrangers aan de Wolvengracht naar de weke onderbuik van de stad trekt.²⁸ Baudelaire fluistert de jongen in het oor dat het een plaatselijk gebruik is om na een dergelijk diner samen naar de hoeren te gaan.²⁹ Na een wandeling langs de Kruidtuin slaan Nadar en zijn vrienden de Pachecostraat in, waar in een stijlvol *maison close* de dames voor de parade worden opgetrommeld. De champagne wordt ontkurkt, en terwijl Nadar, Alexandre Dumas jr. en de anderen zich in de slaapkamers over de vrouwen ontfermen, speelt Baudelaire voor de verbaasde Barral een donderpreek van de strenge dominicaan Lacordaire over kuisheid en ouderliefde na. De beide mannen nemen de benen. Een zoveelste memorabele avond in de hoofdstad eindigt op de kasseien van de Bergstraat.

Na enkele maanden Brussel trekt Baudelaire zich steeds meer terug in zijn kamer. Zijn vriendschap met Poulet-Malassis bekoelt. In augustus 1865 bericht de uitgever aan een gemeenschappelijke vriend dat hij de schrijver niet vaak meer ontmoet, en dat hij daar eigenlijk niet boos om is. Hij ziet hem elke keer met plezier terug, maar tegelijk wordt hij almaar de gordijnen in gejaagd door Baudelaire's traagheid, zijn eindeloze onsamenhangende verhalen en de verbeterheid waarmee de dichter alles en iedereen te lijf gaat. Hij is uitsluitend met zichzelf bezig. België heeft hem geen goed gedaan – hij heeft er vooral veel tijd verloren.³⁰

Toch zal Poulet-Malassis het contact niet verbreken, want de uitgever broedt op een stoutmoedig plan. Onder de titel *Les Épaves* (*Wrakstukken*) wil hij de veroordeelde gedichten uit *Les Fleurs du Mal* samen met andere verzen publiceren, in een boekje dat in een vertrouwelijke oplage van 260

exemplaren op de markt wordt gebracht. Rops tekent het titelblad. De knokige armen die een skelet naar de hemel richt, vertakken tot een boom waarin engeltjes rondom Baudelaires profiel fladderen. Aan de voet van de stam woekeren de bloemen van het kwaad, in botanisch Latijn gedetermineerd als de zeven hoofdzonden. De dichter is in de wolken met het ingenieuze ontwerp; voor zijn part mag Rops de hele *Fleurs du Mal* illustreren. Zover zal het niet komen. Wanneer *Les Épaves* in het voorjaar van 1866 is gedrukt, noteert Poulet-Malassis dat Baudelaire daar een ‘kinderlijk genoe-gen’ in schept.

De uitdrukking lijkt helaas goed gekozen. De schrijver voelt zich niet lekker en zijn verstandelijke vermogens gaan snel achteruit. Hij slikt opium, valeriaan, digitalis en belladonna, wikkelt zijn hoofd in kompressen met ammoniak en kamferspiritus. In brieven aan zijn moeder klaagt hij over koorts en hardnekkige hoofdpijn. Alcohol en koffie drinken wordt hem verboden; alleen Vichywater en thee zijn nog toegestaan. Rond 15 maart logeert hij bij Rops in Namen. Bij het verlaten van de barokke Saint-Loupkerk – ‘het meesterwerk van de jezuïeten, een huiveringwekkende en heerlijke katafalk’ – krijgt hij een beroerte en stort hij in elkaar op de trap. Zijn vrienden brengen de verwarde man terug naar Brussel. Op 20 maart schrijft hij de laatste brief die hij eigenhandig op papier zet. Rond die tijd nodigt Neyt hem uit voor een diner. De dichter raakt de draad van het gesprek kwijt, droomt weg, laat de as van zijn sigaar achteloos op de vloer vallen. Zijn hand trilt wanneer hij het theekopje naar zijn mond brengt. Om elf uur zwaait hij op de stoep naar de fotograaf: ‘Tot vanavond!’ Even later gaat een ongeruste Neyt achter hem aan. Wanneer de bediende van Le Grand Miroir hem vertelt dat monsieur Charles nog niet is opgedaagd, slaat Neyt de weg naar de kroegen in, maar in de Globe en de Prince of Wales is geen Baudelaire te bespeuren. Om één uur treft Neyt hem uiteindelijk aan in de uitgestorven Taverne Royale³¹ op de hoek van de Sint-Hubertuspassage en de Arenbergstraat, waar de dichter op de bank ligt te soezen achter een leeg glas cognac. Een poos later duwt Neyt zijn vriend de trap van het hotel op. De volgende ochtend ligt Baudelaire nog altijd met al zijn kleren aan op het bed. De diagnose van dokter Léon Marcq, een studiegenoot en vriend van Rops, is duidelijk: verlamming en afasie.³² Wanneer zijn spraakvermogen terugkeert, dicteert de patiënt nog wat brieven. Eind maart bericht mevrouw Victor Hugo aan haar man dat Baudelaire ten dode is opgeschreven: zijn geest is ziek, zijn lichaam aan de rechterkant verlamd. Adèle heeft hem haar lijfarts gestuurd, maar niets mag nog baten. De syfilis eist zijn tol. Baudelaire is vijfenveertig jaar.

Arthur Stevens, Poulet-Malassis, dokter Marcq en Rops zorgen ervoor dat de patiënt van zijn hotel wordt overgebracht naar het ziekenhuis van Sint-Jan en Sint-Elisabeth, vlakbij in de Asstraat. De man die van en voor woorden leefde, is een kakelende kraai geworden die nog hooguit kreten als ‘*Cré nom, quie, quie, cré non*’ uitstoot en vloekt als een ketter – ‘*Pas! Pas! Sacré nom!*’³³ Vruchteloos trachten de nonnen hem een kruisteken te laten maken. Wanneer Baudelaire na twee weken wordt teruggebracht naar Le Grand Miroir, waar nu ook zijn moeder logeert, ontbieden de ziekenzusters een priester om de plek waar hun goddeloze gast is verpleegd met wijwater te reinigen.

In het hotel krijgt de zieke man een lichte, luchtige kamer op de begane grond, waar zijn *chère maman* hem verzorgt als een heel klein kind – zo omschrijft zij het zelf. Af en toe neemt Poulet-Malassis zijn zwijgende vriend mee voor een rijtoertje buiten de stad en een lunch in een herberg, maar Baudelaire's Brusselse hoofdstuk is aan zijn allerlaatste alinea toe. Op vrijdag 29 juni 1866 wordt de dichter naar het Zuidstation gebracht, waar hij samen met zijn moeder en Arthur Stevens de trein neemt richting Parijs. In de hutkoffer met manuscripten en boeken bevinden zich ook de schetsen en aantekeningen voor *Pauvre Belgique!* Enkele dagen voordien heeft hij Poulet-Malassis in een onverwacht moment van helderheid toevertrouwd dat hij nog een horloge in het pandjeshuis heeft achtergelaten, dat er nog ergens een reispas voor Parijs rondslingert en dat hij wat kleine schulden in restaurants en cafés in Brussel heeft uitstaan, ‘want hij was erin geslaagd krediet te krijgen in een land waar niemand krediet krijgt’.³⁴ De uitgever, die het afgelopen jaar andermaal een zware veroordeling heeft opgelopen voor de publicatie van gewaagde verzen, kan het risico niet lopen samen met zijn wapenbroeder naar Frankrijk te reizen. Bedroefd keert hij terug naar Elsene.

Meer dan een jaar later, op 31 augustus 1867, zal Baudelaire in de Parijse kliniek van dokter Duval de geest geven. Maar eerst komt er nog een flashback aan. Het zieke lijf van de dichter wil nog een boek schrijven.

ARM BELGIË

Nooit eerder in de literatuurgeschiedenis heeft een auteur een stad en haar inwoners zo geschoffeerd als Baudelaire in de aantekeningen voor een pamflet, dat slechts in 1952 integraal gepubliceerd wordt. *Pauvre Belgique!* – het uitroepteken zegt alles – is een aanval in regel, een afrekening met het land waar de dichter asiel kreeg, al kan Baudelaire's schotschrift even goed gelezen worden als een striemende aanklacht tegen Parijs en Frankrijk, mis-

schien zelfs als een vingeroefening voor een volgend boek dat nooit het licht heeft gezien. Wanneer de dichter in Brussel aanspoelt, is hij Parijs gaan haten en wil hij zich 'wreken op heel Frankrijk, zoals een afgemat man behoefte heeft aan een warm bad'.³⁵ Eerst zal hij het achterlijke Brussel fileren en zo zijn klauwen scherpen voor een afrekening met zijn eigen land. 'Het voordeel van een schets over België is dat je meteen een karikatuur van Frankrijk neerzet'.³⁶ De domme Brusselaars staan in de vuurlijn.

Al in de eerste dagen van zijn verblijf in de stad maakte de boze Baudelaire notities voor een reeks *Brieven uit België*, die hij in de Franse krant *Le Figaro* wil publiceren. Later droomt hij van een satire in boekvorm, waarvoor hij de ene titel na de andere bedenkt: *Het ware België, België in zijn blote kont, België ontmaskerd, Een belachelijke hoofdstad, De hoofdstad van het Apenland...* Hij maakt het ene schema na het andere, stuurt zijn correspondenten in Parijs lijstjes met mogelijke onderwerpen, knipt krantenartikelen uit en levert commentaar, noteert markante anekdotes en uitspraken die hij op straat of in de kroeg opvangt. Het manuscript van zijn vermaledijde, eerloze boek is een woud van aantekeningen en herhalingen, het werk van een zieke, achterdochtige man die al sinds 1862 beseft dat de vleugelslag van de krankzinnigheid zijn hoofd heeft beroerd. Hij is ten dode opgeschreven en zal nog één keer uithalen, schroeiend en verwoestend – zoals alleen Charles Baudelaire dat kan.

Zowat alles passeert de revue, van de Brusselse zeden en gewoonten tot de lokale gastronomie, vrouwen en liefde, vermaak en onderwijs, kranten en politiek, pastoors en *libre penseurs*, de koning en het leger, de schone kunsten, de provinciesteden... Een catalogus van de domheid en de brutaliteit wordt het, zonder mededogen maar onderhoudend en met zin voor detail in kaart gebracht. Op 14 juli 1864 ontvouwt Baudelaire zijn eerste strijdplannen in een brief aan notaris Ancelle, die tegelijk verneemt dat de schrijver al meer dan twee maanden worstelt met diarree, hartkloppingen en maagkrampen. Politiek en spiritueel bevindt het land zich in een impasse:

Ik hoopte dat er schoten zouden vallen en barricades opgeworpen werden, maar dit volk is te dom om voor ideeën op te komen. Als het over een prijsverhoging van het bier zou gaan, dan zou het er wel anders aan toegaan [...] Hoe grof en dwaas is dit volk! De jezuïeten hebben hier zowat alle goede dingen tot stand gebracht, en iedereen is hen zo ondankbaar. Ik moet wel toegeven dat ook de clerus lomp en grof is. Helaas bestaat die vooral uit Vlamingen [...] Ik tracht al die ellende te

ontvluchten en ga mij nu wat met schilderkunst en architectuur onledig houden.³⁷

Enkele maanden later krijgt Ancelle het vervolg te lezen. Baudelaires stemming is bepaald niet omgeslagen. De Belgen zijn nu met voorsprong het traagste en stomste volk ter wereld, en de auteur zelf heeft in Brussel het stadium van 'voortdurende en volstreckte kuisheid' bereikt – omdat 'het voorkomen van het lokale wijfjesdier elke gedachte aan plezier verdrijft', is dat overigens allesbehalve zijn eigen verdienste. In België zijn de bomen zwart en verspreiden de bloemen geen enkele geur. Het genot van de conversatie ontbreekt geheel; je kunt in dit land alle windstreken doorkruisen zonder iemand te ontmoeten die iets te vertellen heeft. Overal wordt de dichter met de nek aangekeken. De schaarse Belgische lezers van *Les Fleurs du Mal* kijken verbaasd op als blijkt dat Baudelaire een afkeer heeft van ongelovigen, van de Vooruitgang en van al die andere moderne poespas. Zij concluderen dan maar dat hij onmogelijk de schrijver van hun lievelingsbundel kan zijn. 'Dat verdoemde boek (*waarop ik beel trots ben*) is dus echt wel obscuur en onbegrijpelijk! Ik zal nog lang boeten omdat ik het heb aangedurfd, met enig talent het Kwaad te portretteren.'³⁸ Baudelaire geeft toe dat hij in België de teugels van zijn slechte karakter heeft gevierd en er bijzonder veel genoeg in schept mensen te kwetsen en zich onhebbelijk te gedragen. Het zijn eigenschappen waarin hij van nature uitblinkt, maar in België is gewoon moeilijk doen niet genoeg. Hier moet je ronduit grof zijn om begrepen te worden. De man die ervan uitging dat Frankrijk een volstrekt barbaars land was, moet nu erkennen dat er nog erger bestaat. Als een verdwaalde Baudelaire midden in de nacht de weg vraagt aan twee dames, wordt hij door hen afgeblaft met een knetterend '*Gott for damn!* (of *domne*) Kunt u ons niet met rust laten?' De stad barst van de lomperiken, snobs en andere viervoeters. Alles valt de dichter tegen. Zelfs zijn idool Rubens blijkt op den duur 'het enige soort edelman dat België kon voortbrengen: een ploert met een satijnen jasje aan'. Wanneer de koning sterft en zijn opvolger de troon bestijgt, waadt Baudelaire door straten vol pis en kots, het resultaat van een dagenlange schranspartij. Goede manieren kennen die domme Belgen niet. Smakken, boeren, veesten en op hun broekspijpen zeiken – dat moeten zowat hun belangrijkste activiteiten zijn. Hun vrouwen stinken naar vis maar poetsen zich een ongeluk: elke dag wordt de hele stad met groene zeep ontsmet.

Alles, letterlijk alles giet Baudelaire uit in *Pauvre Belgique!* – een blunderboek, een requisitoir voor het kleine land dat romantische aanvechtingen als

esprit, goede manieren en maanlicht haat. Maar de man zou geen dichter zijn als hij zijn Belgische lotgevallen ook niet in verzen aan het papier toevertrouwde. In de gedichtenreeks *Amœnitates Belgicae*³⁹ zet hij zijn haat en verveling op rijm. Vaak komen de kortste epigrammen het hardst aan:

De Belgen overdrijven wel 'es
en willen alles imiteren.

Ze krijgen zelfs syfilis
Om te lijken op Franse heren.⁴⁰

Wie syfilis heeft, is een geciviliseerd mens. Oude Franse wijn drinken helpt ook. Baudelaire kan het weten.

EEN DRASSIG GEWELD

Al uit de eerste bladzijden van *Pauvre Belgique!* stuiven geuren en smaken op, maar het zijn allesbehalve exotische parfums of specerijen. Geen muskus of leer prikkelen de neus van onze estheet. De Belgische hoofdstad stinkt naar zeep. Overal waar Baudelaire een voet neerzet, slaat de *savon noir* hem in het gezicht: in hotelkamers, tussen beddengoed en handdoeken, op gevels en trottoirs. De Brusselse vrouwen poetsen zelfs als het regent de ziel uit hun lijf. Het is een nationale, zelfs universele obsessie.

Algemene smakeloosheid van het leven. Sigaren, groente, bloemen, fruit, de keuken, ogen en haren, een blik... alles is smaakloos, kleurloos, ingedut. De gezichten: uitgeveegd, somber, slaperig. Een Fransman hoedt er zich wel voor, besmet te worden door zoveel *ennui*. Alleen de honden hebben iets levendigs; zij zijn de negers van dit land. Ze worden niet vaker gestreeld dan de vrouwen.

Brussel is veel rumoeriger dan Parijs. Waarom? De stoepen liggen er hobbelig bij, de huizen zijn wankel en gehorig, de straten smal. En dat onbehouden, onmatige accent van het gepeupel! Die algemene onhandigheid. Iedereen *fluit* de hele tijd – het is een nationale plaag. De honden janken. Er zijn weinig stoepen, en ze worden de hele tijd onderbroken (dat is het gevolg van de persoonlijke vrijheid die hier absurde vormen aanneemt). Afschuwelijke bestrating, geen leven op

straat. Veel balkons, maar niemand te zien op die balkons. Smalle tuintjes achter de huizen. *Chacun chez soi!* Deuren dicht. Spionnetjes in de deuren: het kenmerk van verveling, nieuwsgierigheid en wantrouwen. De tristesse van een stad zonder rivier.⁴¹

Brussel is een gat omdat je er niet kunt ademen, en dat heeft alles te maken met een pijnlijk gebrek aan afstand en perspectief. Als je in Parijs langs de Seine of op de boulevards gaat wandelen, krijgt de stad vorm en structuur. In Brussel is alles klein. De kronkelige Zenne is hooguit een open riool, die weldra uit het straatbeeld zal verdwijnen: burgemeester Anspach heeft in 1863 beslist dat het riviertje overweld wordt.⁴² Slechts op enkele plaatsen kun je ver kijken. Waarom zouden uitgerekend de Hofberg en het hoger gelegen Koningsplein zoveel publiek (en een reeks exclusieve winkels) aantrekken? Toch klaagt onze beroepsflaneur over het gebrek aan chique winkels, want Brussel heeft nauwelijks etalages. 'Het flaneren, een dierbare tijdsbesteding voor volkeren met fantasie, is er onmogelijk. Niets te zien, de straten onbegaanbaar.' Geen spoor van galanterie. Onder de titel *Venus Belga* heeft Baudelaire zelfs verzen gewijd aan de Hofberg – eigenlijk is het een hekeldicht over de dikke witte kuit en de hangtieten van de Brusselse vrouwen.⁴³ Voor de dichter moeten borstjes stevig zijn – hij is toch geen Kozak die genoeg neemt met smeer en reuzel?

Overall in de stad treft Baudelaire trossen schrobbende vrouwen aan, 'het kenmerk bij uitstek van een volk dat niet veeleisend is in de keuze van zijn amusement'. Niets kunnen zij alleen doen. Een groep Belgen lijkt wel een schoolklasje, een bende, een blok of een kleine volksstam. De vrouwen gaan uitsluitend pissen in groep. Ze lachen zonder reden. De spieren van hun gezicht zijn niet in staat tot een glimlach. Hun ogen, onschuldig en argeloos, zouden de lenzen van een microscoop kunnen zijn.

De tronie van de inboorlingen: afzichtelijk, vormeloos, vaalbleek of net het tegendeel – wijnrood. Gele haren. Een bakkes tussen koster, beulsknecht en wildeman. Kermisvolk van Bruegel en Teniers. Bizarre kaakconstructies, een dreigende stompzinnigheid. Scherpe tanden. Nergens een wellustige mond, maar evenmin gebiedende of ironische lippen. Belgen spreken met een dikke tong; de lettergrepen blijven achter in hun keel. Verbazend veel bochels. Wie zich elegant wil voordoen, draagt een lorgnet... van vensterglas. De Belgische manier van lopen is idioot en log. Mensen kijken voortdurend achterom en botsen de hele tijd tegen elkaar aan.

Lopen is een soort van vallen. Zo daagt een Brusselaar op straat de zwaarte-kracht uit. Even razend als besluiteloos host hij rond.

De benen en borsten van een Belgische vrouw – ‘wijfje’ is allicht correcter – zijn volvet, haar voeten plat ‘en bij dit alles de wonderigheid en het opgeblazen uitzicht van een kropduif’. De dichter heeft zijn taalstreken uit de tijd van *Les Fleurs du Mal* niet verleerd. De Brusselse en de Vlaamse vrouw – de Waalse laat hij voorlopig buiten beschouwing bij gebrek aan didactisch materiaal – is voor hem niet alleen een remedie tegen de liefde of een ‘groente, geteeld op moerassige bodem’ maar ook ‘een drassig geweld’.

Katten, feeksen en hellevegen. De vrouwen lopen met hun voeten naar binnen. Grote platvoeten. Grove armen, grove borsten en grove flessenkuiten.⁴⁴

Liefde, koketterie en pudeur zijn *articles de Paris* die in België niet ingevoerd worden omdat niemand ernaar vraagt. Tafelmanieren zijn er niet, al slaagt de Belg erin om zonder assistentie soep te eten met een lepel. Zelfs mes en vork hanteren lukt aardig.

Baudelaire schuimt de lokale kranten af, op zoek naar faits divers die zijn stellingen ondersteunen. De knipsels tussen zijn aantekeningen spreken voor zich. In Doornik heeft een man twee van zijn kinderen verkocht aan een rondtrekkende kermisartiest. Iemand wil voor twintig frank wel een levende hond opeten. Een koppel uit de Ardennen heeft hun pasgeboren kind gewurgd, gekookt en aan de varkens gevoerd – de vrouw gaat vrijuit, de man geniet verzachtende omstandigheden en wordt veroordeeld tot levenslange dwangarbeid. Zelfverkleerde vrijdenkers blijken bang te zijn voor spoken. Het lijk van een ongelovige wordt gestolen door zijn katholieke familie, om zijn burgerlijke uitvaart te dwarsbomen. Vijf officieren van het zevende linieregiment hebben een journalist afgerost omdat hij hun goede naam heeft beklad.

Dat het culturele gehalte van de hoofdstad de kritische Baudelaire niet kan overtuigen, zal niemand verbazen. Tijdens een concert, zo noteert hij, slaat de Belg met zijn voet of zijn wandelstok in de maat om te doen geloven dat hij het stuk heeft begrepen. Geapplaudiseerd wordt er nauwelijks, en altijd heel laat – stel je voor dat je je zou vergissen! Op feestjes wordt uitsluitend lomp gedanst, en een Belg biedt zijn dame nooit een verfrissing aan. Een carnavalsbal lijkt wel de begrafenis van een ongelovige: ‘Alles doodstil, zelfs de muziek. *On danse funèbrement*.’⁴⁵ Aan de universiteiten wordt niet nagedacht. Geen dichters, geen metafysica – het positivisme regeert met

harde hand. Geen rasschrijvers maar bedienden en ambtenaren die in hun vrije tijd aan literatuur doen. Tot Baudelaires ergernis vindt in *Le Grand Miroir* een bijeenkomst van een vrijdenkersbond plaats. Wat er verteld wordt is zo onnozel als het politieke gekrakeel op de eerste de beste verkiezingsmeeting. Niemand is het met een ander eens. Lang voor de socialistische politicus Jules Destrée de frase '*Sire, il n'y a pas de Belges*' lanceert, stelt Baudelaire vast dat er in dit land alleen sprake kan zijn van een Vlaams en een Waals ras, en van steden die elkaars rivaal zijn.

Kan kunst de dichter redden? Dat valt nog te bezien. Nu Baudelaire het land heeft leren kennen, begrijpt hij dat de oude Vlaamse schilders – die hij als bezoeker van het Louvre zeer bewondert – hun verbeelding allesbehalve de vrije loop laten. Wat hij zag als grillen van hun ongebreidelde creativiteit blijken waarheidsgetrouwe afbeeldingen van de volksaard: 'pissierij, smeerlapperij en braakpartijen', almaar dezelfde grappen, afzichtelijke types, verliefden die kotsen en kussen... Verfijning is de oude meesters vreemd, maar zij beschikken wel over een rijk coloriet en een verrassende technische virtuositeit. Baudelaires tijdgenoten doen het niet beter: met uitzondering van Rops heeft de kunst zich uit dit land teruggetrokken. Belgen schilderen wat ze zien, en alles wat ze niet begrijpen, noemen zij literatuur. Zelfs zijn vriend Alfred Stevens deelt in de klappen.⁴⁶ Zijn charmante vrouwtjes in hun (Parijse!) interieurs kunnen Baudelaire niet bekoren. Zwakke imitaties van slechte Franse voorbeelden zijn het. De pietepeuterige Stevens, die door de farodrinkers en aardappelvreter wordt beschouwd als de grootste Belgische kunstenaar,

schildert gewoonlijk een vrouwtje (zijn eigen tulp), altijd hetzelfde – als zij een brief schrijft, als zij een brief leest, als zij een brief wegstopt, als zij een boeket krijgt, als zij een boeket verbergt [...] en het is de brief, het boeket, de stoel, de ring, het kantwerk die om beurten het enige onderwerp en de blikvanger van het doek wordt. Kortom: Stevens is een *volmaakt* Vlaamse schilder, voor zover hij de perfectie in het *niets* bereikt, of in de *imitatie van de natuur* – wat precies hetzelfde is.⁴⁷

Antoine Wiertz, de zelfverklaarde opvolger van Rubens die tijdens Baudelaires verblijf in Brussel overlijdt, is voor onze ongenadige criticus een megalomane bluffer, een charlatan die alleen in de smaak valt bij de Engelse toeristen.⁴⁸ Zijn collega's grossieren in sentimentele of stichtende anekdo-

tes. Voor wie zouden ze trouwens kunst maken? Voor verzamelaars hoeft je in dit land niet creatief te zijn: die discussiëren drie uur lang over de prijs en geloven dat ze al die tijd over artistieke aangelegenheden hebben gepraat. Kunstkritiek stelt ook al niet veel voor. Ongeveer iedereen schrijft kronieken en recensies. Mag het Baudelaire verbazen dat zijn lezingen in dit land nauwelijks succes oogsten? De eerste, die hij op maandag 2 mei 1864 voor de Cercle artistique et littéraire in het Broodhuis aan de Grote Markt houdt, handelt over zijn geliefde schilder Eugène Delacroix en krijgt enige bijval. In *L'Indépendance belge* verschijnt zelfs een enthousiast verslag. Voor de tweede, over de dichter Théophile Gautier, dagen amper twintig toehoorders op. Een van hen is de aankomende schrijver Camille Lemonnier, die zijn getuigenis te boek heeft gesteld.⁴⁹ De jongeman is net twintig geworden; hij heeft zijn lievelingsdichter enkele dagen geleden bijna omver gelopen op de Hofberg en volgt zijn sporen in de stad. Baudelaire's hoge, schrille stem echoot in de halflege zaal. Lemonnier herinnert zich hoe hij met witte das achter het tafeltje op de tribune staat en zijn enthousiaste ode aan Gautier onderstreept met elegante, bijna vrouwelijke handgebaren – als een priester op de preekstoel, een bleke ‘kardinaal van de letteren’ met priemende zwarte oogjes. Al tijdens zijn inleiding loopt het goed fout: wanneer Baudelaire een grapje wil maken over zijn verloren maagdelijkheid als voordrachtgever, rennen de meisjes van de exclusieve kostschool Goussaert uit Koekelberg, tuk op cultuur maar danig geschoffeed door deze grove taal, op bevel van hun juf de zaal uit. Een uur later is de helft van het publiek weggevlucht; andere toehoorders zijn ingedommeld. In de Cercle zal Baudelaire nog een keer voorlezen uit zijn boek over opium en hasjesj, *Les Paradis artificiels*, en onder de kristallen luchters in de salons van kunstverzamelaar en effectenmakelaar Prosper Crabbe in de Nieuwstraat praat hij op 13 juni over zijn eigen werk. Van de dertig genodigden zijn er die avond met moeite tien opgedaagd. Ten einde raad breekt de dichter zijn exposé af en stort hij zich op het overvloedige buffet. Zijn carrière als redenaar zit erop. Uitgever Lacroix heeft geen enkele voordracht bijgewoond.

Ook de architectuur biedt geen soelaas. Uiteraard doet de opperestheet Baudelaire de moderne stedenbouw af als prulwerk en een zwakke imitatie van de Parijse voorbeelden. De gotiek en de bouwkunst van de zeventiende eeuw kunnen hem nog bekoren, maar wat sindsdien gebouwd is, deugt niet. Voorbeelden van hoe het niet moet, heeft hij op de Brusselse Grote Markt gesprokkeld: ‘een bloempot en een ruitersstandbeeld op een dak, Byzantijnse torentjes, een klokje...’ De huizen rond het plein lijken op die buitenissige meubeltjes die *cabinets* worden genoemd, maar de Grote Markt

zelf is ook voor de dichter een prachtig, plechtig decor – ‘een caleidoscoop van architecturale tegenstellingen’. Dat is ook Baudelaires eigen reisverslag: Babylonische tegenspraak, taalwar, wartaal. Terwijl hij de ‘pralende onbeschaaftheid’ van de ruime, lichte jezuïetenkerken – deze ‘boudoirs van de religie’ – ophemelt, struikelt hij over hun pathetische, theatrale en overvolle interieurs als snuisterijenwinkeltjes. Maar de chaos heeft ook positieve kanten. Een kerk die in verschillende stijlen is gebouwd, kan gelezen worden als een historisch woordenboek. Zelfs tussen de ijlende, hijgerige regels van zijn infame *Pauvre Belgique!* komt een scherpzinnig kunstcriticus aan het woord.

Heeft de omgeving van Brussel misschien meer te bieden dan de verstikkende metropool? Onderweg met de diligence naar Ukkel stapt Baudelaire voorbij de *barrière* van Sint-Gillis uit bij de herberg met de gekke naam *Kerkhofzicht* (*À la vue du Cimetière – Estaminet*), waar hij de begrafenis van een vrijdenker bespiedt.⁵⁰ Verder van Brussel lijkt het platteland ‘vettig, sappig en vochtig als de Vlaamse vrouw, nors als de Vlaamse man’. Mechelen is klein, vroom en Spaans – een samenscholing van carillons en begijntjes. ‘Devotie als automatisme, misschien is dat wel het ware geluk. Een sterke geur van was en wierook, die je in Parijs niet hebt’. Antwerpen: eindelijk iets dat op een hoofdstad lijkt, tronend aan de oever van een statige en weidse rivier. Baudelaire bewondert er barokke biechtstoelen en belandt er tussen de bals en de bordelen van de Rietdijk, die hem aan de Parijse voorsteden herinneren. Namen is het vriendelijke stadje van Rops en van de Saint-Loupkerk, Baudelaires hoogst persoonlijke ‘sinistere en galante meesterwerk’. Evengoed wordt hij er geconfronteerd met bizarre gebruiken als het blind maken van vinken of het opschrijven van namen van populaire hoeren op lantaarns en muren.

Wellicht heeft hij een van zijn vrolijkste uitstapjes gemaakt in het gezelschap van Georges Barral. Op woensdag 28 september 1864 trekken de meester en zijn leerling als twee schooljongens naar de Leeuw van Waterloo, om er op het slagveld *Les Misérables* van Victor Hugo te lezen. Met de trein gaat het naar Halle, waarna een paardenkoets hen naar het Hôtel des Colonnes vlak bij het slagveld brengt – in de zomer van 1861 was het hotel drie maanden lang de pleisterplaats van de grote dichter, die door de stationschef consequent ‘*mossieu Rugo*’ wordt genoemd, met een vervaarlijk rollende ‘r’. Tot Baudelaires ontgoocheling is Hugo zelden in Brussel; hij verblijft vaak op het eiland Guernsey en laat zijn vrouw Adèle met de kinderen achter in hun huis in Sint-Joost-ten-Node, later op het Barricadenplein.⁵¹ In Waterloo volgen Baudelaire en Barral zijn spoor, net als de talloze andere

toeristen die er naar de bronzen leeuw komen kijken. Zij monsteren de eenvoudige herberg en het balkon waar Hugo heeft gemijmerd over het napoleontische wapengekletter, en bestellen het menu dat de Grote Volksschrijver er placht te nuttigen toen hij er aan *Les Misérables* werkte – het staat nog altijd op de kaart, voor de bewonderaars. Zij krijgen eieren met *beurre noir* en een schotel met heerlijke frites, die zij met de handen eten – een typische Parijse gewoonte van Brillat-Savarin voor een Frans recept dat door de bannelingen van 1851 in Brussel is geïntroduceerd.⁵² Voor de koffie komt nog gruyèrekaas met brood en boter op tafel. Hugo dronk er een glas pommard bij, zijn volgelingen maken een hele fles soldaat. Na de maaltijd bezoeken zij Hugo's schrijfkamer met het balkon en maken zij een lange wandeling over het slagveld. Tijdens het diner vindt Baudelaire tijdens een enthousiaste typering van Napoleon ter plekke het begrip *Übermensch* uit, zo noteert Barral, 'veertig jaar voor Nietzsche'. Ramptoerisme en bourgogne kunnen grote gevolgen hebben.

In *Pauvre Belgique!* krijgt het gezellige uitstapje zelfs geen alineas. Het lijkt wel alsof Waterloo zich in een ander leven afspeelt.

ZELFPORTRET ALS OESTER

De man die zich nukkig opsluit in zijn ijskoude, witte kamer om er brieven te schrijven en aantekeningen te maken voor zijn requisitoir, is ziek. Van zijn opwindende voor wat hij bij zijn aankomst in Brussel heeft gezien, schiet al na enkele dagen niets over. Eerst toetert Baudelaire nog dat hij de hele dag op straat rondloopt, want 'in een stad die je niet kent, oogt alles aardig en spannend'.⁵³ Eind juli 1864 verneemt madame Aupick dat haar zoon al twee, drie maanden ziek is. Als hij geen diarree heeft, is hij wel geconstipeerd – ook andere Franse *exilés* wijten die symptomen aan het Belgische klimaat en het drinken van *faro*. Zijn schaarse vrienden in Parijs vragen zich af wat hem in 's hemelsnaam aan Brussel kluistert. Verder dan een ontwijkend antwoord komt Baudelaire nooit: hij is er vastgeroest, zijn energie is op, hij doet boete, hij dobert en sombert. 'Mijn humeur is slecht – altijd. Het is een ziekte'.⁵⁴ De mensheid kan hem gestolen worden. In de menigte, tussen de klanten in de drukke Sint-Hubertusgalerij is hij alleen – een man met een cameraobjectief achter zijn ogen en een notitieboekje in zijn hoofd. Als zijn raadselachtige laatste *maîtresse* Berthe, '*une horrible petite folle*' en een actrice van het tweede garnituur die hij in Parijs heeft ontmoet, hem al in Brussel opzoekt – wat wij niet zeker weten – kan ook zij de loden eenzaamheid van haar dichter niet verlichten.⁵⁵

Als zelfmedelijden een Olympische discipline zou zijn, behaalt Baudelaire ongetwijfeld goud. De werkelijkheid is allicht iets minder eenzijdig dan wat de notities voor zijn navrante ik-boek *Pauvre Belgique!* suggereren. Meer dan twintig jaar na zijn passage in Brussel haalt een anonieme medewerker van het lokale familieblad *Le Globe illustré* herinneringen op aan de dichter, die hij enkele keren heeft ontmoet.⁵⁶ Ja, hij was nog slechts een schaduw van de man die hij ooit geweest is, al had hij iets bewaard van de distinctie die een echte dandy typeert. Ja, in gezelschap deed hij er vaak het zwijgen toe. Hij was echter lang niet zo eenzaam als hij deed uitschijnen. Te gast op een literair salon waarvoor heel wat dames en juffers waren opgedaagd, liet hij zich glimlachend overhalen om een gedicht voor te dragen. In een geaffecteerde pose leunde hij tegen de schoorsteenmantel aan en stak hij van wal met het morbide sonnet 'Une Charogne', over een kadaver in staat van ontbinding – schandaalsucces gegarandeerd. Maar de journalist noteert ook dat Baudelaire onder vier ogen best wel een aardige man was. Een avond lang, van acht tot twee uur, heeft de dichter hem in geuren en kleuren onderhouden over wat hij de vorige dag had gedaan.

Het postscriptum bij Baudelaire's brief van 26 juli 1865 aan zijn moeder zegt genoeg: 'Ik maak het niet goed en niet slecht. Ik verveel mij.'⁵⁷ De frase loopt als een mantra door zijn correspondentie. Baudelaire heeft geen geld, geen geduld en geen *goesting*. Als een weekdier woont hij in zijn schelp. Het schrijven gaat moeizaam; na een uur of drie somberen boven zijn cahier is hij uitgeput. Ooit kon hij een hele dag zonder ophouden met de pen in de weer zijn. Energie om verschrikkelijke, baldadige boeken te schrijven en iedereen tegen hem in het harnas te jagen is er niet meer. Hooguit brengt de voortdurende staat van halfslaap wat existentiële gedachten over het *ennui* en het *spleen* voort. Voor een keer poseert de poseur niet, want het is de syfilis die als een rat aan zijn woorden knaagt. Net als zijn boeken is de schrijver ingedommeld.

Langdurige migraineaanvallen steken de kop op. Als Baudelaire in de koude decemberdagen van 1865 naar het postkantoor wil, pakt hij zijn arme hoofd in met sjaals. Een maand later stopt hij dokter Marcq, die hem in zijn hotelkamer opzoekt, een briefje toe waarop hij zijn crisissen van de voorbije dagen beschrijft:

Ik heb nooit honger en kan verscheidene dagen na elkaar doorbrengen zonder eetlust. Wat ik voel: *Vague dans la tête* – verwarring. Het lijkt alsof ik stik. Vreselijke hoofdpijn. Een zwaar en opgeblazen gevoel. Duizeligheid. Als ik rechtop sta

of zit, val ik om. Dit alles heel snel na elkaar. Als ik weer bij bewustzijn ben, moet ik braken. Ik krijg het verschrikkelijk warm. Koud zweet breekt mij uit. Mijn braaksel is gelig, vloeibaar als lijm of wit schuim. Anders: oprispingen, winderigheid. De hik. Soms val ik flauw. Twee keer was ik ook verkouden. Constipatie. Dat is al wat ik mij herinner.⁵⁸

Hij krijgt pillen. Een dieet. Vichywater en ether. De diagnose luidt 'hysterie'. Moet de dokter een ingebeelde zieke serieus nemen? De patiënt heeft gezonde buitenlucht nodig, maar hoe drijf je een timide man als Baudelaire de straat op? Hij duizelt, struikelt over zijn eigen voeten. Zwemmen en koude douches zouden hem goed doen, maar in de Belgische hoofdstad zijn geen zwembaden of badinrichtingen.

In Brussel is de dichter een oester geworden.

LEVEN IN TWEEVOUD

Een pas de deux met Victor Hugo en Juliette Drouet

‘Plaatselijk detail: op nummer 2 van de rue du Rempart-du-Nord achter het Barricadenplein krijg je een sigaar, een glaasje brandewijn, een kop koffie en een vrouw voor vijftientig centimes.’⁵⁹

Victor Hugo kan het weten. Bijna zeventig is hij nu, en nog elke dag noteert de Grote Franse Volksschrijver in zijn carnets wat hij doet en laat. Op 7 mei 1871 ontbijt opa Hugo met zijn kleinzoon Georges. Na de middag neemt hij de kleine Jeanne mee naar het Zoniënwood voor een tochtje met de koets dat vijf en een halve frank kost. Tussen de bedrijven door noteert hij het ‘plaatselijk detail’, dat zich letterlijk in de achtertuin van zijn huis op nummer 4 van het Barricadenplein afspeelt – je kunt er de nachtegalen horen zingen. Het steegje dat in die tijd rue du Rempart-du-Nord heet, bestaat nog: het is een doodlopend weggetje met hobbelige, vochtige kasseien in de coulissen van het plein.⁶⁰ De Omwentelingstraat van waaruit de gang vertrekt, heette vroeger de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwstraat en was de slagader van de sloppenwijk Notre-Dame-aux-Neiges, een overbevolkt stadsdeel dat geklemd zat tussen het parlement, de Congreskolom in de Koningstraat, het ronde plein waar Hugo woont en de boulevards. Wasvrouwen, kantwerksters en kunstenaars scholen er samen in kronkelsteegjes waar *guingettes* en cabarets grossieren in goedkoop vertier. Al in 1861 gaan er in de Senaat stemmen op om die ‘afzichtelijke cloaca’ met de grond gelijk te maken en te verbouwen tot een elegante bourgeoiswijk.⁶¹ Hugo heeft het niet meer beleefd, want slechts in 1874 gaat een naamloze vennootschap de stadskanker te lijf. De zondige buurt wordt bedekt met een mantel van liefde en luxe. Vooraleer nieuwerwetse stedenbouwkundige rasters over de *impasses* gelegd kunnen worden, worden meer dan tienduizend bewoners onteigend of brutaal uit hun sloppen verjaagd. Rond de fonkelnieuwe Place de la Liberté waaierden voortaan straten uit met namen die trots de grondwettelijke vrijheden in steen beitelden: Pers, Onderwijs, Vereniging, Erediensten. Er is plaats voor een Koninklijk Circus – het enige in Europa – een winkelgalerij, een zwembad, kantoren en een theater als

een droom uit de Oriënt met wintertuinen en artificiële grotten: de Eden. Daar strijkt in 1888 de voltallige cast van de Parijse Moulin Rouge neer, inclusief wereldster *La Goulue* en – discreet meegenietend in zijn loge – huis-kunstenaar Henri de Toulouse-Lautrec. Verderop in de straat woont de jonge schilder en academiestudent Marten Melsen; in deze bruisende buurt leert de Hollandse slagerszoon kijken.⁶² Hij is niet de enige. In de vergeten naturalistische roman *Bruxelles rigole...*, een exotische zedenschets die zich hoofdzakelijk in de theaters en cafés van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw afspeelt, zet de jonge Henri Nizet in 1883 een prachtig portret neer van de stadswijk.⁶³ Als iemand heeft geweten hoe de plek eruitzag voor de slopers-hamer toesloeg, dan is het Victor Hugo. Hij kent de oude Notre-Dame-des-Neiges vanbinnen en vanbuiten.

Op 7 mei 1871 – terwijl in Parijs een burgeroorlog woedt, de Commune – krabbelt de held van de Franse letteren in zijn Brusselse dagboek ook de cryptische mededeling ‘*Sec. à Bertbel, 15, r. du Casino – au rez-de-chaussée – 5,5 frs*’. Op elke pagina van het manuscript vind je wel een raadselachtige afkorting als *sec.* of *pros.* Een argeloze lezer vermoedt allicht dat het gaat om financiële hulp (*secours*) voor arme Brusselse dompelaars of Franse banelingen (*proscrits*), die sowieso op Hugo’s steun mogen rekenen – hij is even schatrijk als genereus. Vergeet het maar. De heer met de imposante baard en het voorhoofd als het fronton van een Griekse tempel gaat naar de hoeren en voert een nauwkeurige maar discrete boekhouding van het verlangen. Tussen aantekeningen over politiek, literatuur en de stand van zijn huishoudbudget door klinken zijn seksuele codes even aandoenlijk als spitsvondig. *N.* staat voor naakt, *osc.* is de afkorting van het Latijnse *oscula*, kusjes – duidt de oude baas zo aan dat hij gepijpt wordt? *Poële* is echt geen koekenpan of fornuis; het klinkt als *poils*, haartjes. *Genua* verwijst naar knieën. Borsten en billen, mond, handen en voeten worden vermomd in het Spaans of Latijn – op 14 augustus 1871 levert dat de dadaïstische versregel ‘*Osc. mani, boca, pie*’ op.

In Hugo’s comptabiliteit van de lust krijgt alles een plaats. Hoe vaak hij het doet – soms twee keer per dag. Wanneer, waar. Hoe het meisje voorts in haar levensonderhoud voorziet: zij is schildersmodel of een straatzangeresje dat gitaar speelt. Wat de klant mag zien: alles of slechts een stukje. Af en toe zijn Hugo’s omwegen al te doorzichtig. Dan wordt de lichtekooi Marie Mercier gewoon *mercerie*, een winkeltje van garen en band. Niet alleen op het papier van *Les Misérables* is alles *larger than life*, maar evengoed in Hugo’s privéleven. Tot op hoge leeftijd neukt de schrijver vrolijk in het

rond, tussen het politieke mollenwerk en de zorg voor anderhalve familie door.

Een enkele keer schemert een 'elle' tussen de regels van zijn dagboek door. Wanneer Hugo op 6 april 1871 in de Botanische Tuinen gaat wandelen – hij woont vlak bij het kruispunt van de Koningsstraat met de boulevard – is hij niet alleen: '*J'étais avec elle.*'⁶⁴ In Hugo's 'wij' is zij de verzwegen ander, de eeuwige tweede. Een enkele keer wordt de vrouw opgevoerd als 'ff'. Zij heet Juliette Drouet, *Juju* voor de vrienden, en is een leven lang de officiële maîtresse van de man aan wie zij haar mooiste jaren heeft gewijd.⁶⁵ Twintigduizend brieven stuurt zij aan haar *cher Victor*. Bladzijden schrijft zij vol met observaties en mijmeringen, waaruit hij vervolgens naar hartenlust mag plunderen. Heel wat passages uit *Les Misérables* en het politieke pamflet *Histoire d'un Crime* zijn letterlijke transcripties van Juliettes notities. *Elle* is zijn minnares (maar met mate), zijn steun en toeverlaat, zijn rentmeester en geheugen, zijn toegewijde secretaresse en kopiïste. Een schrijfster in de schaduw.

Hugo heeft alles. Geld en vrouwen, handenvol. Een goed gevulde agenda. Literaire roem. Een hoofdrol in de Franse politiek, als geweten van de natie en eeuwige opposant. Deze heer van stand is een levende legende; nog tijdens zijn leven wordt de Parijse avenue d'Eylau waar hij woont naar hem vernoemd. Een poseur, ook. In de zomer van 1853 laat hij zich fotograferen op de rotsen van zijn ballingsoord Jersey – je kunt er niet naast kijken: in het imposante landschap is hij de rots waarop de cultus van zijn genie gebouwd zal worden. Op een van zijn fascinerende inkttekeningen rolt een reusachtige golf over het strand. De titel *Ma destinée (Mijn noodlot)* liegt er niet om: Hugo is zelf de oceaan. Alleen de Elementen zijn groot genoeg om zich met hem te meten. Hij is alomtegenwoordig: in het theater, in de bibliotheek, op de politieke tribune. In de boekhandel ligt al een biografie, want in 1863 publiceren Lacroix & Verboeckhoven het lijvige *Victor Hugo raconté par un témoin de sa vie*. De geheimzinnige getuige is niemand minder dan zijn eigen vrouw Adèle, die haar man elke dag tijdens de lunch gekuiste anekdotes uit de eerste helft van zijn avontuurlijke bestaan laat vertellen en 's anderendaags haar notities uitschrijft. Zoals Hugo zijn leven deelt met minstens twee vrouwen die van elkaars bestaan afweten, reist hij al even rusteloos rond tussen Parijs, Brussel en zijn huizen op de Kanaaleilanden Jersey en Guernsey. Vooral met Brussel heeft hij iets, en ook zijn Juliette brengt er een groot stuk van haar leven door. En zij was er eerst.

OP DE PLANKEN

Wie op de Parijse Place de la Concorde naar de mevrouw *Strasbourg* van steen kijkt, een van de acht allegorische beelden die in de hoeken van het plein de grote Franse steden voorstellen, moet bedenken dat het misschien de bevallige vormen van Juliette Drouet zijn die beeldhouwer James Pradier hebben geïnspireerd.⁶⁶ Negentien is zij wanneer zij als model in zijn atelier belandt – en in zijn bed. Als we haar confidenties aan Hugo mogen geloven, heeft het meisje op dat moment al een jeugd van armoede en losbandigheid achter de rug. Zij is het lijf dat Pradier almaar door zijn handen laat gaan. Tientallen odaliskken, nimfen en muzen modelleert hij naar haar glorieuze vormen – ook de marmeren bacchante in de handen van een sater, die wel heel sterk op Pradier zelf lijkt.⁶⁷ Tussendoor verwekt de kunstenaar een kind bij het vrouwtje dat zich nu Julie laat noemen; de kleine Claire zal snel aan een voedster worden toevertrouwd en jarenlang uit hun leven verdwijnen.⁶⁸ De jonge moeder verlaat haar beeldhouwer voor een schatrijke arts, en nauwelijks twee jaar later, in de zomer van 1828, komt zij in Brussel aan. Actrice zal zij worden, schitteren voor het voetlicht van de theaters.

Pradier ziet zijn ex liever niet terugkeren en zorgt er mee voor dat zij het in de Belgische hoofdstad naar haar zin heeft. Brengt hij haar onder bij ene mevrouw Giraudier, die als hospita fungeert en de rol van haar moeder opneemt? Introduceert hij haar bij zijn kennissen Charles Durand en Félix Harel? Durand doceert een cursus welsprekendheid. De bonapartist Harel kent de stad sinds zijn ballingschap na de val van Napoleon in 1815 en is in de wereld van het theater verzeild. Als impresario bezorgt hij de frêle, innemende Juliette een baantje bij het Brusselse Théâtre Royal, ook bekend als het Théâtre du Parc vlak bij het parlement. Op dit tweede plateau van de Muntschouwburg worden vooral vaudevilles opgevoerd. In het stuk met de profetische titel *Simple Histoire* zal de onervaren mejuffrouw Juliette op 6 december 1828 haar debuut maken.⁶⁹ De kranten zijn genadig voor de pittige verschijning, maar wanneer de kersverse *acteuse* een week later in de productie *La Mansarde des Artistes* aantreedt, is de magie al grotendeels uitgewerkt. Het volgende stuk loopt weer wat vlotter, maar lang zal Juliette niet in het Parktheater blijven. Samen met een Franse acteur op doorreis treedt zij op in een programma met fragmenten uit klassieke tragedies, dat in januari in een tijdelijke Salle des Beaux Arts zal worden opgevoerd – Brussel is dol op nieuwerwetse attracties en aparte locaties. Vooral in de korte komedie die als opwarmer fungeert wordt haar '*jeune et tres jolie personne*' opgemerkt. Zo zet Juliette Drouet een punt achter haar eerste Brus-

selse avontuur. Parijs wenkt, en met Pradiers hulp wordt zij er in juli door toneelhuizen als het Odéon en het Théâtre du Vaudeville aan het werk gezet, met wisselend succes. Even verblijft zij in Firenze met een nieuwe minnaar, de Toscaanse ambassadeur in Parijs, maar bij haar terugkeer naar Frankrijk zoekt zij weer de planken op – met onvermoede gevolgen.

Na de triomfantelijke première van Hugo's stuk *Lucrèce Borgia* op 2 februari 1833, waarin Drouet de bijrol van prinses Negroni voor haar rekening neemt, begint zij een liaison met de jonge successchrijver, die zijn eigen wederhelft Adèle met gelijke munt terugbetaalt omdat zij in de koffer is gedoken met zijn vriend, de criticus Sainte-Beuve – dat kwam iedereen dus heel goed uit. In de nacht van 16 op 17 februari gaan Hugo en Drouet voor het eerst met elkaar naar bed – in *Les Misérables* zullen Cosette en Marius het hen op dezelfde datum nadoen, net als de hoofdfiguren van Hugo's toneelstuk *Angelo, tiran van Padua*. Zie: van het leven zelf maakt de schrijver literatuur. Wat hij met zijn pen aanraakt, verandert in goud – je zou je voor minder in zijn armen gooien. Vijftig jaar lang herdenken Juju en de man die zij liefdevol *Toto* noemt de verjaardag van hun eerste keer. Doorgaans ver van elkaar en per brief, want zij reizen en leven hooguit enkele weken per jaar samen.⁷⁰ Dat verhaal hoeven we hier niet te vertellen.

'ÉBLOUI DE BRUXELLES'

Niet alleen als eeuwige opposant en banneling doorkruist Victor Hugo het oude Europa. De schrijver is ook een van de eerste moderne toeristen. Alleen of in Juliettes gezelschap reist hij naar het Rijnland, de Alpen, Spanje en Zeeland. In lange brieven brengt hij zijn achterban op de hoogte van zijn omzwervingen. Dat deed hij lang geleden al. Op 17 augustus 1837 schrijft hij aan zijn *chère amie* Adèle dat hij in Brussel is aangekomen.⁷¹ Het is de eerste keer, en hij is in de wolken door wat hij ziet: het stadhuis op de Grote Markt, de Sint-Goedelekathedraal met haar verrukkelijke glas-in-loodramen en de preekstoel als een stevige boomstam, 'een gedicht in eik, met takken vol vogels en andere diertjes'. Er is een druk bijgewoonde kerkdienst aan de gang, maar Hugo kijkt zich de ogen uit. Hij beklimt ook de toren, vanwaar hij de gotische spits van het stadhuis kan zien, 'een schitterende brok dichtertelijke vrijheid die uit het hoofd van een architect is ontsnapt' en die gerust naast de kathedraal van Chartres mag staan. Op enkele moderne bouwsels na is de Grote Markt een lappendeken van oude gevels; elk van de huizen oogt als 'een moment in de tijd, een zondags pak, een strofe, een meesterwerk'. Hugo weet natuurlijk nog niet dat hij ooit aan het plein zal wonen en

dat de nijvere burgemeester en stedenbouwer Charles Buls de plek omstreeks 1890 grondig zal verbouwen tot het openluchtmuseum dat wij vandaag kennen. Het uitgewoonde vijftiende-eeuwse Broodhuis is dan al twintig jaar eerder tegen de vlakte gegaan. Buls en zijn medestanders transformeren het Brusselse stadscentrum langzaam tot een theaterdecor, maar voor de jonge Victor Hugo ziet alles er nog uitsluitend antiek en pittoresk uit, en zo hoort het voor een enthousiaste, gretige toerist. Na een bezoek aan mooie gebouwen houdt hij nog inniger van zijn Adèle, zo schrijft hij – dat zal wel. En hij drinkt bier ‘als een echte Vlaming’. De Brusselse faro heeft een reputatie hoog te houden, maar ‘wat ze in Leuven brouwen heeft een zoe-tige nasmaak, als van dode muizen. *C’est fort bien. – Je t’embrasse, mon pauvre ange.*’⁷² Wat Hugo opvalt wanneer hij België doorkruist, zal een kwarteeuw later ook Baudelaire vaststellen: de hele dag wordt er verbeterd gepoetst, door dienstmeiden, burgervrouwen, gezelschapsdames en kinderen. Zo veel wassen, inzepen, naspoelen, borstelen, kammen, boenen, uitmesten, schuren en ontvetten kruipt in je kleren. België is het schoonste land ter wereld, maar de vrouwen hebben alle viezigheid op zich geladen.

In ons land ziet Hugo voor het eerst een trein rijden, en dat bevalt hem allermint. ‘Hoe lelijk is dat!’ Een week later maakt hij zijn eerste ritje heen en terug van Antwerpen naar Brussel – meer dan een verplaatsing is het nog een attractie voor wie het zich kan veroorloven – en herziet hij zijn mening: ‘*C’est décidément tres beau.*’ Naar de maatstaven van die tijd gaat een treinreis razendsnel. De bloemen aan de kant worden opgelost in kleurrijke vegen, het rijpe graan lijkt wel een warrige gouden haardos. In een orkaan van stoom en kreten scheurt de ene trein de andere voorbij. Meer dan duizend enthousiaste reizigers weten niet wat ze zien. De locomotief oogt als een briesend beest dat gloeiende kolen kakt en een straal kokend water loost, maar wanneer hij tot stilstand komt, merk je dat het eigenlijk een lelijke, banale machine is. Op een augustusdag in 1837 wordt de moderniteit geboren op de sporen tussen Brussel en Antwerpen; Victor Hugo kijkt toe en schrijft het verslag. Lang voor de impressionistische blik al wat zichtbaar is ontbindt in kleurige vlekken en vlokken verf, heeft hij begrepen wat de snelheid met de wereld zal doen.

Na twee weken rondtrekken in België krijgt de schrijver het op de heupen en neemt hij de benen naar Frankrijk. Aanvankelijk was hij in de wolken omdat zijn werk overal in Antwerpen en Brussel werd verkocht, maar stilaan krijgt hij genoeg van de *contrefaçon*. Voor een stuiver kun je in België clandestien gedrukte boeken kopen, maar er is meer aan de hand: